

УДК 480. 47 (94. 477)

Сухий О. М.,

д.і.н., проф., завідувач кафедри новітньої історії України, Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ СЕРЕДИНИ ХХ СТ. В НАЦІОНАЛЬНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ 1988 – 2018 РР.

Анотація. Дослідження українськими вченими історії національно-визвольного руху періоду Другої світової війни та післявоєнних років було обумовлено передовсім суспільно-політичними змінами, які відбувалися в кінці 1980-х рр. і вели до кризи тоталітарного радянського режиму, в умовах якої ставала можливою свобода історичної думки, окреслилися перспективи переосмислення національного історичного минулого у контексті світової історії. Демократичні процеси в українському суспільстві в умовах горбачовської перебудови виявили загострене бажання суспільства до висвітлення сторінок національно-визвольної боротьби, особливо історії ОУН-УПА періоду Другої світової війни та післявоєнного часу. Вже перші нові привідкриті сторінки цієї теми від кінця 1980-х рр. підштовхували істориків не лише до пошуку нових сюжетів і фактів цього відрізка національної історії, а й до її нового теоретичного осмислення. Назagal означений етап визначався для дослідників як такий, коли тодішнє суспільство вимагало від науковців насамперед інформативного матеріалу: розкриття “білих плям” в історії, з’ясування змісту подій та наповнення його новим документальним, а також і публіцистичним матеріалом, що допомагало висвітлити всю палітру національно-визвольної боротьби українського народу.

Ключові слова: український національно-визвольний рух, історіографія, Центральна Рада, М. Грушевський, Західна Україна, Друга світова війна, ОУН, УПА, демократичні процеси 1980-х років.

Suhyj O. M.,

Doctor of History, Professor, head of Chair of modern history of Ukraine Lviv Ivan Franko National University, Lviv

THE UKRAINIAN LIBERATION MOVEMENT OF THE MID-20TH CENTURY IN THE NATIONAL HISTORIOGRAPHY OF 1988 – 2018

Abstract. Ukrainian scientists study the history of the national liberation movement during the second world war and the post-war years was due to all the socio-political changes that occurred in the late 1980-ies and leading to the crisis of the totalitarian Soviet regime, which was made possible by the freedom of historical thought, shown perspectives rethinking national historical past in the context of world history. Democratic processes in the Ukrainian society in terms of Gorbachev’s perestroika found a heightened desire to illuminate the pages of the national-liberation struggle, especially the history of the OUN-UPA during the Second World War and post-war time to time. Already the first new open pages on this topic from the late 1980-ies prodded by historians not only to find new subjects and facts of this period of national history, but also to its new theoretical understanding. The particular stage was determined for researchers as such, when once the society demanded from researchers primarily informative material: disclosure of “white spots” in the story, figuring out the content of the event and filling his new documentary, as well as and publicističnim material that helped illuminate the entire palette of national-liberation struggle of Ukrainian people.

Keywords: Ukrainian national liberation movement, historiography, the Central Rada, M. Hrushevsky, Western Ukraine, the Second World War, OUN, UPA, the democratic processes of the 1980 ‘s.

Постановка проблеми. Нині, в рік 100-річчя початку Української революції, актуальними є питання осмислення історії Центральної Ради, держави гетьмана П. Скоропадського, УНР періоду Директорії історії ЗУНР. Наприкінці лютого 1917 р. несподівано для багатьох сучасників, але цілком закономірно відбулася фінальна сцена в історії імператорівської (романовської) Росії. Азіатський державний деспотизм, закладений у підвалини цієї держави й поширений на неозорій території, не раз успішно виходив з-під ударів окремих реформаторів, котрі намагалися модернізувати Росію і у XVIII ст.,

і у XIX ст., однак не витримав випробувань Першою світовою війною. Як це уже траплялося в історії деспотій, варто було в критичний момент викинути невдоволеного в столиці – й режим зазнав краху¹.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перемога лютневої революції відкрила можливості для легалізації діяльності політичних партій, створення різноманітних громадських організацій. Як і в Петрограді, в Україні у першій декаді березня виникають ради робітничих і солдатських депутатів². Але якщо в російській столиці рада робітничих депутатів становила серйозну політичну силу й мала реальний вплив на Тимчасовий уряд, то в Україні ці ради не відігравали провідної ролі й на владу не претендували, тому про існування тут двовладдя не доводиться говорити. Зазначимо, що ради робітничих і солдатських депутатів фінансувалися Тимчасовим урядом. У них, у тому числі в Україні, з часу їх створення вели перед російські соціалістичні партії, головним чином меншовики та есери³.

Українці мали своїх представників у Київській раді об'єднаних громадських організацій, а також у раді робітничих депутатів. Але цього було не досить для відродження національно-визвольного руху.

3 березня в клубі “Родина” Товариства українських поступовців (ТУП) зібралося понад 100 представників київських і деяких провінційних українських організацій. Якраз на цих зборах народилася ідея заснування Центральної Ради. Однак принципи її створення, завдання і програмні гасла викликали гостру полеміку. Старше покоління української інтелігенції – С. Єфремов, Д. Дорошенко та ін. – вважали, що саме ТУП, до якого воно належало, має стати центром єднання українських сил. Молодше покоління на чолі з Д. Антоновичем, сповідуючи соціал-демократичні погляди, наполягало на утворенні принципово нового центру, де були б представлені всі українські організації. За цим, власне, принципом 7 березня пройшли вибори керівного ядра Центральної Ради. Головою УЦР обрали М. Грушевського, який на той час ще не повернувся до Києва з Москви, де відбував своє заслання. 7 березня, очевидно, і слід вважати датою створення української Центральної Ради, хоч часто в літературі називають 4-е число місяця⁴.

На початку Центральна Рада відігравала лише роль київської міської організації. Не змогла вона одразу сформулювати й політичної платформи своєї діяльності. 9 березня Центральна Рада закликала український народ добиватися від Тимчасового уряду “всіх прав, які тобі природно належать”, обмеживши їх, проте, публічним використанням української мови в державних, судових та освітніх установах. Не йшлося у відозві 9 березня ні про місце, ні про роль Центральної Ради в цих домаганнях. Можна стверджувати, що вона в перші тижні свого існування переживала процес організаційного та ідейного становлення⁵.

У подібному стані перебував увесь український національно-визвольний рух. Надто сильного удару завдало було царизмом упродовж попередніх десятиліть українським організаціям, аби вони спромоглися за лічені дні відновити свою діяльність. Активізація національного руху була пов'язана з поверненням в Україну чільного політичного і громадського діяча, відомого історика М. Грушевського, про високий авторитет якого серед інтелігенції, а відтак і широкого загалу свідчило хоча б те, що 1917 р. не було випадку, аби той чи інший з'їзд не засвідчив шанобливого ставлення до голови Центральної Ради⁶. Саме М. Грушевському судилося відіграти важливу роль в історії України, надто в період розвитку революції.

Остаточно викристалізувати політичну програму Центральної Ради і забезпечити її організацію мав Всеукраїнський національний конгрес (конгрес відбувся 6 квітня в Києві).

Провідні українські політичні сили продемонстрували однаковість програмної вимоги національно-територіальної автономії України, а також прихильність до ідей соціалізму. Невдовзі ця риса стала однією з прикметних у діяльності Центральної Ради, а пізніше спричинила її трагічний фінал. Але хто міг передбачити це у квітні 1917 р.? Консервативна політична течія в українському русі на той час була представлена поодинокими діячами, заклики яких потонули в хорі голосів радикалів і соціалістів. Усі ці з'їзди, безпосередньо пов'язані з підготовкою і проведенням Всеукраїнського національного конгресу, надали йому ваги, політичної заангажованості та резонансу.⁷

У брошурі М. Грушевського “Якої ми хочемо автономії та федерації” йдеться про національно-територіальну автономію передовсім як про територіальне об'єднання всіх етнічних українських земель. “Ся українська територія, – зазначав М. Грушевський, – має бути організована на основах широкого демократичного (рецензованого) громадського самоврядування, від самого споду (“дрібною земельною

одиниці”) аж до верху – до українського сейму. Вона має вершити у себе вдома всякі свої справи – економічні, культурні, політичні, содержувати своє військо, роз поряджати своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд”. Отже, за М. Грушевським, автономна Україна повинна мати всі державні атрибути.⁸

Таким чином, можна говорити, що М. Грушевський розумів федералізм не як повне заперечення незалежної української державності, а як крок їй назустріч. У квітні 1917 р. йому здавалося можливим і реальним налагодити національно-державне життя України.

У листопаді 1917 р. Центральна Рада діяла, керуючись власною ідеологією. Навіть 3-й Універсал дався їй непросто. До цього акту її підштовхнули зовнішні чинники – події у Петрограді та захоплення влади більшовиками. Не вірячи в можливість їхньої остаточної перемоги, ЦУР зробила ставку на федеративну Росію. У листопаді в “Народній волі” М. Грушевський закликав рятувати Російську федерацію: “Висловивши у своїм Універсалі тверду волю силами Української республіки рятувати цілісність і єдність федеративної Росії, ми мусимо негайно вжити всіх заходів до того, щоб виявити цю волю в ділі (...) федеративна Росія для нас цінна і потрібна, і ми мусимо її порятувати всіма силами”.⁹

Центральна Рада витратила багато енергії і часу, намагаючись витворити демократичну, федеративну Росію. Але її спроби виявилися марними. Мало того, вона вступила в конфлікт з більшовиками, змарнувавши час, необхідний для консолідації українських сил.

Більшовики виявилися спритними практиками, обізнаними з життям. До того ж, вони остаточно відкинули моральні принципи в політиці. Мета виправдовувала будь-які засоби. Хоч їхній ультиматум визнавав право українського народу на самовизначення аж до повного відокремлення, це не завадило Раднаркомові послати в Україну свої війська.

Перш ніж зачитати текст 4-го Універсалу, М. Грушевський у короткому виступі в малій раді наголосив на двох основних мотивах прийняття рішення: “дати нашому правительству змогу довести справу миру до кінця і захистити від усяких замахів нашу країну”.¹⁰

Історичне значення 4-го Універсалу загальновідоме. Проголосивши Україну незалежною суверенною державою, він завершив процес складного, суперечливого розвитку українського національно-визвольного руху, який врешті-решт відкинув ідеї автономії та федералізму. Але знову ж таки не можна не побачити, що цей кульмінаційний момент в історії державотворення України не збігається з найвищим піднесенням українського національного руху, мало того, він настав в один з кризових його періодів. Характеризуючи стан тогочасного українського суспільства, М. Грушевський змушений був констатувати: “Більшовицька агітація не минула без сліду. У війську і в тилу розграбовували й розкидали військово майно, решту кидали на погибель і розходилися самочинно додому, в додатку грабуючи та розбираючи часом і те, що стрічалося в дорозі. У села вже більше напливало елементи анархічного, що поривав за собою частини селянства й тероризував навіть найбільш відпорні. Грабування і нищення панських маєтків, фабрик і заводів приймало все більше масовий характер. Гинуло багатство краю, підтинались його продуктивні сили”.¹¹

Бій під Крутами. Вірус деморалізації, що проник в Україну, оволодів її суспільством. З останнім відбувалися дивні й раптові метаморфози. Наче й не було кілька місяців тому велелюдних маніфестацій та з’їздів, не кипіли політичні пристрасті, виливаючись у численні декларації та резолюції. Все це здавалося напівзабутим, як похапцем засвоєний урок. “Ще так недавно українські вояки декларували й маніфестували свою готовність “душу й тіло положити за свободу”, коли прийшов час доказати це на ділі, виявилось, що є дуже мало нащадків “козацького роду”, які стояли до розпорядимості Центральної Ради”, – згадував М. Галан.¹²

Обставини спонукали українців втягнутися у переговорний процес, ініційований більшовиками й представниками Четвертого союзу. Зважитися на подібний крок керівникам УНР було нелегко. Їхні зовнішньополітичні симпатії залишалися на боці Антанти, до того ж, російська громадська думка не раз звинувачувала і Грушевського, і Винниченка в австро- і германофільстві, тож переговори могли викликати нову хвилю поразок.¹³

Українці зажадали забезпечення територіальної цілісності УНР, тобто “приєднання до України Холмщини та Підляшшя, й плебіситу в Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатській Україні.

Така позиція скидалася на територіальну претензію до Австро-Угорщини й викликала різке заперечення австрійської делегації. Врешті-решт українці задовольнилися обіцянками створення автономного коронного краю з українських земель Галичини.

День 29 квітня 1918 р. став останнім у діяльності Центральної Ради, яка без бою здала владу в руки П. Скоропадського, проголошеного на з'їзді земельних власників гетьманом України. Історичні джерела не зафіксували жодних політичних актів масового громадського протесту проти державного перевороту.¹⁴

Відзначимо, що Центральна Рада віддала владу, не поступившись своїми принципами і не втративши політичної гідності. Останнього дня свого існування вона ухвалила Конституцію УНР. Україна проголошувалася суверенною, демократичною, парламентською державою, з поділом влади на законодавчу, виконавчу й судову.

Доба Центральної Ради продемонструвала гаму сильних і слабких сторін української революції. До перших слід віднести, за вдалим визначенням В. Винниченка, відродження нації, її швидку, хоч і недостатню, політизацію, проголошення Української Народної Республіки. До других відсутність необхідного політичного й державного досвіду в керманців Центральної Ради, їхню народницьку ідеологію, розуміння суверенної держави як засобу, а не самодостатньої мети.

У “Грамоті до українського народу” гетьмана П. Скоропадського мовилося про неспроможність попереднього уряду здійснити державне будівництво, про бажання трудових мас за обставин, що загрожували національною катастрофою, мають державну владу, здатну “забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці”.¹⁵

Консервативна ідея працювала як детонатор при поваленні Центральної Ради, але для консолідації суспільства виявилася ще менш придатною, ніж ідея демократична. “Тріщина” між державою і суспільством була конструктивною вадою гетьманату. Дилема полягала у тому, чи вдасться гетьманові ліквідувати цю тріщину, чи вона, стрімко розширяючись, перетвориться на прірву, що поглине Українську державу.¹⁶

Ситуація на фронтах світової війни остаточно склалася на користь країн Антанти. Німці й австрійці забрали з України половину експедиційних військ, подальше виведення їх ставило під загрозу існування Української держави.

На той час українці вже робили спроби встановити контакт з представниками Америки, Франції, Англії. Ці контакти виявили цілком негативне ставлення країн Антанти до самостійної Української держави, повне нерозуміння об'єктивних причин їх утворення.

14 листопада 1918 р. П. Скоропадський у грамоті “до всіх українських громадян” оголошував про зміну урядового курсу: Україні “першій належить” виступити у справі утворення Всеросійської федерації. Її кінцевою метою буде відновлення Великої Росії”. Для виконання цього завдання гетьман затвердив новий склад уряду.

Отже, з незалежною Україною було покінчено. В історичній літературі так і залишилося нез'ясованим – наскільки самостійним був гетьман у прийнятті подібного рішення. Д. Дорошенко, щирий прихильник гетьмана, пише, що воно здалося гетьманові єдиним порятунком. Історик не уточнює: порятунком кого, чого, але вважає, що це було хибне рішення. І. Нагаєвський, не розкриваючи джерел, зазначає, що сам П. Скоропадський уже в еміграції визнав грамоту 14 листопада хибною. П. Христюк заявив: “...Спершись у своїй роботі виключно на поміщиків і капіталістів України, верстви національно неукраїнські, генер. Скоропадський мусив, хоч би того й не хотів і мріяв про створення української монархії, дійти до повної ліквідації української державності”. В. Верстюк вважає: слід погодитися з цією думкою, бо вона виходить з логіки розвитку подій, які мали місце в Україні у травні-листопаді 1918 р.¹⁷

Директорія. Тривалість періоду її правління значною мірою залежить від внутрішніх і зовнішніх чинників, зокрема від того, наскільки правильно, суголосно з поточним моментом обрано форму державного ладу, закладено його соціально-економічні підвалини. Скрутно доводиться тим політичним силам, котрі стають за кермо держави лише внаслідок заперечення програм попереднього режиму. Яскравий приклад цього – історія УНР доби Директорії.¹⁸

До зовнішньополітичних труднощів додалися і внутрішні. Селянство, що становило більшість населення республіки, не зробило належних висновків з подій 1917-1918 рр. у плані створення власної

держави. В постановах різноманітних з'їздів воно начебто підтримувало ідею української державності, коли ж виникала необхідність стати на її захист, виявило цілковиту індиферентність.

Під впливом більшовицької агітації, спрямованої на ліквідацію приватної власності на землю та її тотальний зрівняльний поділ, в Україні швидко поширювалися прорадянські настрої. Вони охопили й армію УНР. Навіть січові стрільці, які послідовно й твердо стояли на антибільшовицьких позиціях, перейшли на радянську платформу, оголосивши у своїй декларації від 13 березня 1919 р., що вони із “запалом підтримують радянську владу на місцях, котра заводить лад і порядок”.¹⁹

Похід українських армій на Київ у серпні 1919 р. завершився, по суті, капітуляцією перед білогвардійцями. Сам факт здачі Києва виходив далеко за межі окремої невдалої воєнної операції, бо викликав новий неспокій серед українського громадянства, деморалізуючи вплинув на військо. В основі його лежали не хибні дії генерала Кравця, а знову ж таки різні підходи у ставленні до армії Денікіна.²⁰

Ризький мирний договір поклав край добі УНР, боротьба за яку тривала 4 роки. Це був період відродження і консолідації української нації, формування і становлення національно-державних інституцій та політичних партій, вкорінення національної свідомості в усі верстви суспільства. Хоча українська демократична державність не утвердилася, вона заявила про себе на повний голос. Тож більшовики, засновуючи державу нового типу на теренах колишньої російської імперії, не змогли нехтувати українське питання і змушені були встановлювати свою владу в формі національної державності.²¹

Українські історики повинні бути осмислити один з найважливіших націотворчих комплексів – революційні процеси 1917-початку 1920-х рр. Розпочинати довелося з оволодіння фундаментальними джерельними комплексами, вивчення процесів становлення української державності у національному і міжнародному вимірах. Цілком оправдано знаний дослідник Української Центральної Ради В. Верстюк зазначав: “Тема української революції не існувала в радянській історичній науці”.²²

Тому пошук нового ракурсу Української революції відбувся лише на зламі 80-90-х рр. ХХ ст. В. Кульчицький з приводу феномену перехідного часу писав: “Втрата колишніх орієнтирів і нездатність багатьох круто змінити позитивні оцінки на негативні і навпаки (...) – ось фактори їх розгубленості”.²³

Як стверджував В. Верстюк, “Демонтаж парадигми “Жовтневої революції на Україні” гальмувався нерозробленістю національної концепції революції, її структури, тематики окремих хронологічних блоків; історикам бракувало знання фактичного матеріалу, понятійного апарату та методології”.²⁴ Це стосувалося публікацій Ю. Гамрецького²⁵, В. Солдатенка²⁶ та ін. Однак у той же час певні методологічні пошуки у вивченні революційних процесів демонстрували С. Кульчицький²⁷, О. Ресент²⁸, В. Верстюк²⁹ та ін.

Підсумком у вивченні історії Української революції стала робота О. Бойка “Проблеми історії Української революції (1917-1921 рр.) в “Українському історичному журналі”.³⁰

Аналогічний зріз наукових пошуків національного державного будівництва представлений вченими, які досліджували історію Західноукраїнської Народної Республіки. Ще в радянський період львівський дослідник О. Карпенко наважився підійти до оцінки українського галицького руху як феномену національно-державного творення.³¹ Однак спроби позитивно оцінити національні революційні процеси на західноукраїнських землях були відкинуті офіційними компартійними чинниками. Лише на зламі 1980-х-1990-х рр. розпочалося вивчення теми. Виділяємо декілька дослідницьких напрямів: вивчення історії Українських січових стрільців та Галицької Армії,³² історії утворення та діяльності ЗУНР,³³ історико-правових аспектів державного будівництва на західноукраїнських землях.³⁴ Певним підсумком у вивченні проблеми стала монографія М. Литвина “Українсько-польська війна 1918-1919 рр.”.³⁵ Сучасний стан вивчення національної революції на західноукраїнських землях означений просопографічними здобутками, а також вивченням української революції у міжнародному контексті.³⁶

Початок побудови Української демократичної держави визначив нові умови для висвітлення історії Другої світової війни, а в її контексті й українського національного руху періоду війни та післявоєнного часу. Передовсім досліджувався перший етап Другої світової війни з 1 вересня 1939 р. до початку радянсько-німецької війни 22 червня 1941 р. Особливо це стосувалося вивчення подій вересня-жовтня 1939 року. З їх оцінок на початку 1990-х рр. розпочинається новий етап дослідження цієї наукової проблеми, а її вивчення на початковому етапі ведеться завдяки введенню у науковий обіг передовсім діаспорних видань.

В Україні стають відомими публікації діячів української еміграції: А. Бойчука “Мої переживання під большевиками. 1939-1940”; збірник М. Рудницької “Західна Україна під большевиками IX. 1939 – VI. 1941”; І. Німчука “595 днів советським в’язнем”, І. Кедрина-Рудницького “Життя – події – люди”.

Це були переважно інформативні праці, в основному написані публіцистично, які привносили нові сюжети з історії Західної України 1939-1941 рр.³⁷

Важливим явищем у науковому світі того періоду стала поява книг В. Косика “Німеччина націонал-соціалістична й Україна” (французькою мовою)³⁸ та її україномовний варіант “Україна під час Другої світової війни. 1938-1945 рр.”³⁹ (Оригінал книги з’явився французькою мовою у Парижі в 1986 р., а український переклад здійснив Р. Осадчук у 1992 р.).

В Україні було також здійснено видання документів, які розкривали історію самостійницького руху. Це збірник документів В. Косика “Розкол ОУН (1939-1940)”⁴⁰, аналітична праця М. Бара і А. Заленського “Війна втрачених надій: український самостійницький рух у 1939-1945 рр.”⁴¹

Окрім діаспорних видань, особливе значення для вивчення історії радянсько-німецьких взаємин напередодні Другої світової війни та загальних оцінок подій вересня 1939 р. мали газетні та журнальні публікації кінця 80-х – початку 90-х рр. Саме вони значним чином формували громадську думку про цю сторінку історії.⁴²

Фундаментальне вивчення проблеми розпочалося з публікацій джерельних матеріалів вченими Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. Такою працею стало “Культурне життя в Україні. Західні землі (Т. I. 1939-1953)” за редакцією професора Ю. Сливки. В цьому ж році з’явилося ще одне видання, підготовлене фахівцями цього ж інституту – 1-ий том “Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади”. Робота не лише є документальним збірником, але й містить науково-інформаційні матеріали. Зокрема, автори зазначають, що початок Другої світової війни істотно змінив державно-правовий статус західних земель України: Карпатську Україну ліквідувала й окупувала Угорщина, а Західна Україна та Північна Буковина у складі УРСР увійшли до Радянського Союзу. Останнім двом подіям передували, які відомо, серпнево-вересневі 1939 року угоди Німеччини та СРСР, внаслідок яких між ними були поділені сфери впливу в Східній і Центральній Європі, розчленовано та окуповано чимало незалежних держав. Та обставина, – як стверджують дослідники, – що Україна тоді не виступала як суб’єкт міжнародної політики, знімає з неї відповідальність за дії як Радянського Союзу, так і Німеччини, зокрема у процесі виконання їх домовленостей щодо територіальних змін в Європі⁴³. Водночас, – підкреслюють укладачі книги, – возз’єднання Західної України та Північної Буковини з УРСР, попри специфічні міжнародні та внутрішні політичні обставини, в яких воно відбувалося, було реалізацією природного права українського народу до соборності своїх земель, за що він боровся протягом багатьох століть, і фактично означало відновлення акту злуки, одностайно схваленої у січні 1919 року, але проігнорованої тоді європейськими державами.

Отже, український народ, будучи зовсім непричетним до виникнення драматичної ситуації на передодні і початкового етапу Другої світової війни, тільки скористався цими обставинами для реалізації законного права на об’єднання своїх земель, тобто утвердження історичної справедливості, що аж ніяк не ставить під сумнів анексіоністичний характер політики Радянського Союзу та Німеччини як щодо Польщі, так і щодо України зокрема⁴⁴.

З іншого боку, – підкреслюють дослідники, – союз двох тоталітарних держав, який склався на ґрунті їх імперських інтересів, істотно погіршив можливості вирішення проблеми державної незалежності України і, разом з тим, створив умови для встановлення в Західній Україні та Північній Буковині жорстокого режиму репресій та проведення переселенсько-депортаційних акцій⁴⁵.

Публікації нових джерельних матеріалів і спеціальних видань суттєво розширили сюжетну базу про події 1939-1941 рр. Це стосується як спеціальних робіт, так і численних публіцистичних розвідок і спогадів⁴⁶.

Більшість істориків визнають події, які відбулися після 17 вересня 1939 р. вагомим кроком до консолідації української нації, тому що гасла соборності України були притаманні національно-визвольному рухові на всіх його історичних етапах. Пам’ятним був Акт злуки 22 січня 1919 р. УНР і ЗУНР. Та кремлівських керівників цей етнополітичний аспект абсолютно не цікавив, а сталінський режим прагнув анексувати нові землі, зміцнити своє геополітичне становище на західних кордонах. Крім

того, не останнім завданням було й придушення “буржуазного націоналізму” в регіоні. Комуністичним лідерам, зауважив історик Я. Грицак, зовсім не йшлося про задоволення національних прав українців, але прагматичні інтереси керування радянською імперією змушували їх, хотіли вони того чи ні, реалізувати український національний проект⁴⁷.

Новим етапом у вивченні проблем 1939 року стала книга “1939. Західні землі України” (М. Литвин, О. Луцький, К. Науменко). У цій монографії порушено проблеми, яких раніше не розглядали вітчизняні вчені: позиція УНДО щодо німецько-польської війни, викладена В. Мудрим: українці виконують громадянський обов’язок захисту польської держави; організація митрополитом А. Шептицьким молебнів за перемогу польського війська; з польських проблем: проведення польськими силами мобілізації (1,2 млн. осіб. війська); для польських солдат Червона Армія – “менше зло” порівняно з гітлерівцями і ін.

Міжнародно-правові аспекти початкового періоду Другої світової війни та оцінки “визвольного походу” Червоної армії 1939 р. знайшли висвітлення у публікаціях, що з’явилися в основному у 1990-х рр.⁴⁸

Оцінка акту об’єднання Західної України з УРСР і СРСР пройшла істотну еволюцію від “визволення”, “возз’єднання” до “приєднання” і навіть “поневолення” та “окупації”⁴⁹. Було визначено й характер встановленого у 1939-1941 рр. в західних областях УРСР режиму, який не мав спеціального окупаційного характеру, а був аналогічним до системи і способу здійснення влади в цілому СРСР чи будь-якому його регіоні⁵⁰. Нині українські історики активізували вивчення першого періоду Другої світової війни 1939-1941 р., де на загал домінують дві теми – оцінки “вересня 1939 р.” та “радянського режиму 1939-1941 рр.”⁵¹.

Сучасне дослідження львівських істориків (Т. Гривул, О. Осередчук, С. Вікарчук) присвячене одному з найвідоміших судових процесів над членами ОУН-”Процесу 59-ти”, де розкрито не лише персональну діяльність кожного з учасників процесу, а й з’ясовано плани та обставини діяльності націоналістів у період 1939-1941 рр., ідеологічні засади національного руху. Автори акцентують увагу на обставинах арештів національних діячів, особливостях допитів, тюремного утримання, на показі радянської судової системи. У виданні на основі оригінальних архівних комплексів проаналізовано значний просопографічний матеріал щодо учасників “Процесу 59-ти”⁵².

Перші в Україні роботи присвячені історії національно-визвольного підпілля у роки німецько-радянської війни 1941-1945 рр., а, головним чином історії УПА, з’явилися у першій половині 1990-х рр.

Їх автори Ю. Киричук, О. Баган, В. Іванишин, Р. Зварич, Г. Дем’ян, В. Сергійчук, А. Дуда і В. Старик ставили перед собою завдання ознайомити загал української громадськості з визвольним рухом, тому їхні твори носили популяризаторський характер⁵³.

Аналогічний стиль викладу характерний також для праць М. Ковалю, А. Чайковського та ін.⁵⁴ Водночас помітним стає перехід авторів до з’ясування складних тем визвольного руху. Йдеться передусім про суперечності всередині українського політичного табору, український колабораціонізм та діяльність УПА й інших національних військових структур.

Означений період характеризувався також входженням в український гуманітарний простір діаспорної літератури, яка торкалася національно-визвольного руху періоду Другої світової війни. Передовсім йшлося про книгу В. Косика “Україна і Німеччина у другій світовій війні”⁵⁵, праці З. Книша⁵⁶, В. Вериги⁵⁷, П. Потічного⁵⁸, Р. Колісника⁵⁹ та ін.

Згодом були перевидані книга відомого діяча ОУН М. Лебеда “УПА”⁶⁰, дослідження А. Бедрія⁶¹ та ін. У цій же дрогобицькій видавничій фірмі “Відродження” з’явилося репринтне видання Д. Соловєва “Толгота України”⁶² та перевидання опублікованої у Мюнхені в 1978 р. праці С. Бандери “Перспективи Української Революції”⁶³.

Особливе значення для дослідження національно-визвольного руху мала популяризація творів П. Мірчука та Л. Шанковського, які заклали основи вивчення цієї тематики в діаспорі⁶⁴. У той же період популяризувалися твори С. Мечника, А. Бедрія, В. Маркуся, В. Зеленого та ін.⁶⁵

Діаспорні видання містили виразне ідеологічне забарвлення, але водночас вони привнесли значну джерельну і публіцистичну базу для майбутніх історіографічних пошуків в Україні. незважаючи на

неоднозначне сприйняття цих видань в Україні, вони творили нову атмосферу пошуку й осмислення історії ОУН і УПА.

Новий етап дослідження національно-визвольного руху пов'язують з монографією І. Біласа “Репресивно-каральна система в Україні (1917-1953). У 2 кн.”⁶⁶, автор якої опирався на документи, почерпнуті з архівів НКДБ-МДБ-КДБ та НКВС-МВС та сучасні здобутки історіографії⁶⁷.

У 1990-х рр. розпочалися глибоке вивчення національно-визвольного руху та публікації матеріалів архівних документів у межах “Літопису нескореної України” та “Літопису Української Повстанської Армії”⁶⁸, де публікувалися нові джерела, передовсім пов'язані з боротьбою радянських репресивних органів з націоналістичним підпіллям.

Ряд публікацій джерел з історії національно-визвольного руху, які в основному носили тематичний характер, здійснив В. Сергійчук⁶⁹.

Вчені Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника підготували документальні видання, які стосуються регіональної проблематики визвольних процесів⁷⁰.

Особливе місце займають документи, видані архівом Служби безпеки України та польським Інститутом національної пам'яті – “Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Варшава; – Київ, 2005. – Т. 4: Поляки і українці між двома тоталітарними системами. 1942-1945. Ч. 1-2 / Ред. Є. Тухольський, Ю. Шаповал та ін.”.

Особливо важливими для осмислення та наукового аналізу процесів національно-визвольної боротьби періоду Другої світової війни стали публікації А. Кентія. Їх визначали передовсім презентабельна джерельна база, фаховий аналіз теоретичних підстав і практики боротьби ОУН та УПА, з'ясування еволюції змісту діяльності українських національних структур у роки Другої світової війни. В літературі вже відзначено суттєві зауваження А. Кентія відносно дати заснування УПА (14 жовтня 1942 р. слід вважати початком УПА, що визначено з політичних міркувань, насправді датою заснування, на думку автора, має бути весна 1943 р.) та спростування стереотипу про “німецьке походження УПА” та ін.⁷¹

Значення публікацій А. Кентія вагоме і з політичних обставин: саме на основі його публікацій створювались інформаційні доповідні записки для Верховної Ради України щодо реабілітації ОУН-УПА у вищому законодавчому органі держави⁷².

Певний науковий і громадський резонанс викликали публікації В. В'ятровича⁷³, К. Курилишина⁷⁴, англomовний переклад праці Б. Бацюрківа в Українському Католицькому Університеті у Львові⁷⁵, матеріали наукової конференції, присвяченої Роману Шухевичу⁷⁶.

Зміна ідеологічних орієнтирів у середовищі вищого українського керівництва на початку 2000-х рр., зміцнення впливу російського чинника і місцевих лівих та антинаціональних сил привели до посилення у суспільстві тенденцій до перегляду національної історії. Тому як окрему проблему почали розглядати питання дефініції війни – одні вчені називали події 1941-1945 рр. радянсько-німецькою війною⁷⁷, інші німецько-радянською⁷⁸, значна група істориків використовувала визначення – Велика вітчизняна війна⁷⁹. Дискусія відносно назви “Велика вітчизняна війна” загострилася після публікації Р. Сербина у журналі “Сучасність” в 2001 р. Автор назвав радянське визначення події міфом, а вживання українськими дослідниками цього терміна спробою цей міф українізувати. Водночас дослідник зазначив, що міф про “Велику Вітчизняну війну” був породжений самим радянським тоталітарним режимом, а офіційна ідеологія використовувала його для посилення централізаторської політики Москви⁸⁰. Зрештою стержнева думка автора зводиться до того, що тоталітарний міф не може служити побудові української незалежної держави.

Певним відступом від дискусії чи невизначеністю, яку позицію зайняти відносно дефініції подій 1941-1945 рр. виступає авторитетне видання, принаймі з назви “Історія України: нове бачення: У 2 т.”. Друга світова війна тут означена як “Тотальна війна на знищення”, початковий період Другої світової війни 1939-1941 рр. як “Українське суспільство у 1939-1941 рр.”, “радянсько-німецький альянс і возз'єднання західноукраїнських земель у складі УРСР”, “Наростання загрози нацистської агресії. Стан обороноздатності СРСР”. Відповідно, події 1941-1945 рр. ілюструються у підрозділі: “Напад Німеччини й оборонні бої 1941-1942 рр.” та ін. Автор розділу М. Коваль фактично усунувся від вживання тих чи інших дефініцій, що ніяк не можна пояснити задекларованим у назві книги “новим баченням”⁸¹.

Наведемо ще один аргумент. Професор Ю. Сливка у розлогіій науковій статті “Україна в Другій світовій війні” виділяє розділ – “Україна в роки радянсько-німецької війни”, а спроби розгорнути

штучні дискусії щодо термінів “вітчизняна війна”, “визволення”, “перемога” і ін. вважає надуманими і безпідставними. Водночас дослідник зазначає, що в Червоній армії, УПА, партизанських та інших збройних загонах, чехословацькій, американській та канадській арміях, в русі Опору країн Європи-Франції, Італії, Югославії, Чехії, Словаччини, Угорщини та інших – брали участь понад 5 млн. українців і всі вони прагнули захистити Україну й весь світ від фашистського поневолювача. Тому для них усіх та війна була вітчизняною, а розгром фашистської Німеччини та її союзників цілком закономірно сприймався як визволення і велика перемога, здобута коштом надлюдських зусиль і величезних жертв. А те, що це було не повне визволення і не справжня перемога, а тільки етап, але винятково важливий і неминучий на шляху до реального визволення й остаточної перемоги, – теж аксіома⁸².

Окремі запитання викликають і терміни шкільного підручника для 11 кл. середньої школи – автори Ф. Турченко, П. Панченко, С. Тимченко, де відповідна тема та підсумковий-узагальнюючий параграф названі “Україна під час Другої світової війни. Велика Вітчизняна війна (1939-1945)”. (Див.: с. 4; с. 68). У тексті відсутня аргументація як щодо терміна “Велика Вітчизняна війна”, так і щодо хронологічного відрізка – 1939-1945 рр. У самому ж тексті підручника “Велика Вітчизняна війна” спостерігається лише у підсумковому параграфі, та у наступному контексті: “Воєнні дії на території України тривали з першого дня німецько-радянської війни до 28 жовтня 1944 р., тобто 3 роки і 4 місяці з загальних 3 років 11 місяців Великої Вітчизняної війни. Тобто в одному реченні маємо і “німецько-радянську війну” і “Велику Вітчизняну війну”, але обидві дефініції подані юному читачеві без пояснень та відповідної аргументації⁸³.

Сучасний рівень вивчення теми визначають дослідження І. Патриляка, які з’явилися у межах проекту Центру дослідження визвольного руху. Монографічна праця “Встань і борись! Слухай і вір!...”: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939-1960 рр.)⁸⁴ охоплює діяльність підпілля ОУН і УПА під час Другої світової війни і в повоєнні десятиріччя. Автор досліджує діяльність українського націоналістичного підпілля на різних етапах Другої світової війни та у повоєнний час, розглядаючи націоналістичне підпілля у контексті боротьби з гітлерівським окупаційним режимом; з’ясовує ескалацію українсько-польського міжнаціонального конфлікту в роки війни як “локальної українсько-польської війни”, а події 1945-1950 рр. розглядає як “малу війну” українського повстанського руху та націоналістичного підпілля з радянським режимом. Водночас робота І. Патриляка носить комплексний характер, про це, зрештою, пише у передмові до видання сам автор, зазначаючи, що більшість наукових робіт з історії українського визвольного руху присвячені вузькій проблематиці, не охоплюють усієї мозаїки подій, не створюють узагальнювального образу боротьби українського націоналістичного підпілля та повстанського руху за незалежність, а тому назріла потреба сучасної синтези теми⁸⁵.

Оригінальний аспект історії національного підпілля, а саме: організацію і діяльність підпільних друкарень у 1941-1953 рр., – розглядає О. Стасюк⁸⁶. У роботі показано організацію видавничої мережі українських підпільників, технічні аспекти виготовлення підпільних друків, з’ясовано статистичні дані відносно кількості друкарень та обсягів видрукованої в них продукції⁸⁷.

Сучасний етап вивчення національно-визвольного руху післявоєнного часу, а передусім історії ОУН та УПА, пов’язаний з діяльністю Центру досліджень визвольного руху, який з 2003 р. розпочав видання наукових збірників. Наукові вісники центру публікують документи, дослідження, спогади, які присвячені історико-теоретичним аспектам визвольного руху. Особливе місце у збірниках займають дискусії, історіографічний аналіз робіт з історії визвольних змагань, рецензії та інформації, про наукове життя. У редакційну раду збірника увійшли професори Я. Дашкевич, В. Косик, В. Сергійчук, Ю. Сливка, В. Штойко та молоді дослідники В. В’ятрович, М. Посівнич, М. Романюк. До 2011 р. видано 16 збірників центру.

Дослідники центру стверджують, що сучасне вивчення історії ОУН-УПА пройшло два етапи свого розвитку: перший – з кінця 1980-х до середини 1990-х рр., який означений ейфорійним зацікавленням діяльності УПА у суспільстві, передусім у західному регіоні України. Цей етап, – на їх думку, – визначився малокритичним ставленням до джерел та історіографії (насамперед діаспорної), постійним очікуванням відкриття таємних архівних матеріалів; другий етап розпочався від середини 1990-х рр. і триває донині. Він означений застосуванням критичних підходів до оцінок історії ОУН-УПА, певним її переосмисленням та стабілізацією джерельної бази⁸⁸.

Значимим для сучасної української історіографії є розділ наукового збірника “Український визвольний рух” – “огляди і рецензії”, в якому ж лише відображаються не лише загальне інформативне тло публікацій національно-визвольного руху, але містяться принципові оцінки сучасних досліджень⁸⁹.

Особливо актуальною для української і міжнародної суспільності стала серія наукових оглядів, присвячена польсько-українському протистоянню на Волині в роки Другої світової війни⁹⁰.

Науковці з Центру дослідження визвольного руху зосередилися передовсім на вивченні організаційних та ідеологічних аспектів діяльності ОУН та її структур у міжвоєнній Польщі та в часі Другої світової війни⁹¹. Окремі роботи узагальнюють теоретичний рівень та політичну доктрину ОУН передвоєнного часу та періоду війни⁹². З’явилися публікації, присвячені відносинам лідерів та членів ОУН з Греко-католицькою церквою і місцевим духовенством⁹³.

Деякі видання “Українського визвольного руху” були опубліковані як тематичні. Вони зокрема були присвячені українсько-польському конфлікту під час Другої світової війни⁹⁴, боротьбі народів Центрально-Східної Європи проти тоталітарних режимів у ХХ столітті⁹⁵, постатям Р. Шухевича (у збірнику представлені публікації: Р. Шухевич (Б. Федорович – псевдо Р. Шухевича), “Юрко Березинський (з життя бойовика)”; Р. Шухевич (під псевдо “Чагар”) – “Про рейди”; Р. Шухевич (під псевдо “Чагар”) – “Бої в лісі”; фундаментальна праця Р. Шухевича (опублікована під псевдо “Генерал Тарас Чупринка”) – “До генези Української Головної Визвольної Ради”; документи про листування членів Проводу ОУН (листопад 1944 – травень 1945); спогади охоронця Р. Шухевича М. Зайця – “Зенка”; статті, присвячені життю та діяльності Р. Шухевича, а також історіографічні огляди та рецензії у контексті його діяльності⁹⁶; та Є. Коновальця (публікація здійснена на основі матеріалів Всеукраїнської наукової конференції “Постать на тлі епохи: до 120-ліття з дня народження Євгена Коновальця”, проведеної Центром дослідження визвольного руху, Львівським національним університетом імені Івана Франка та Інститутом українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України 15 червня 2011 р. у Львові за підтримки Ювілейного комітету з відзначення Року Євгена Коновальця)⁹⁷.

У збірнику з’явилися також публікації про формування структурними підрозділами УПА та УГВР умов для діяльності фінансової системи українських підпільних організацій⁹⁸. Окремі публікації у виданні присвячені символіці національно-визвольного руху⁹⁹.

Як окремий науковий напрямок у Центрі досліджень визвольного руху вивчалися рейди українських повстанців¹⁰⁰, діяльність ОУН в окремих регіонах¹⁰¹ та воєнних округах¹⁰², зв’язки з політичними колами та військовиками інших держав¹⁰³, закордонна діяльність ОУН¹⁰⁴. У полі зору Центру дослідження визвольного руху залишаються питання теорії та ідеології українського національного руху¹⁰⁵, соціальної стратегії та морально-психологічних обставин діяльності національного підпільного руху¹⁰⁶.

Назагал українська історіографія національно-визвольного руху пройшла шлях від системного нагромадження джерельних матеріалів до осмислення боротьби збройного підпілля. Розширено тематичний спектр дослідження, зокрема розкрито функціонування радянської карально-репресивної системи в Україні, дано історико-правову інтерпретацію подій, з’ясовано ідеологічну і практичну складову українського самостійницького руху, показано функціонування націоналістичних з’єднань і груп та їх боротьбу з радянським карально-репресивним апаратом¹⁰⁷.

Особливе місце у джерелознавчому забезпеченні сучасних досліджень національно-визвольного руху часів Другої світової війни займає видання “Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / Відп. ред. та упоряд. В. М. В’ятрович. – Т. 1. Війна під час війни. 1942-1945. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. – 792 с.; Т. 2. Війна після війни. 1945-1947. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. – 576 с.”* Дослідник В. В’ятрович опублікував документи українського підпілля про польсько-українські відносини 1942-1947 рр., з’ясувавши перебіг війни між ними, спроби переговорів та налагодження співпраці між українським та польським підпіллям. Унікальні комплекси джерел включають звіти мережі ОУН та відділів УПА, інструкції та накази, протоколи служби безпеки. Оригінальність публікації визначається передовсім тим, що більшість матеріалів публікується вперше.

В. В’ятрович розглядає польсько-українські відносини у 1942-1947 рр. як Другу польсько-українську війну^{108*}. Історик зазначає, що друга польсько-українська, як і сербсько-хорватська, була війною у війні, що визначало особливості її перебігу та поведінку основних учасників. Для українського визвольного

руху, представленого ОУН та УПА, вона була однією з інших, які він вів у межах Другої світової, поруч з війною з німецькими окупаційними силами чи радянськими партизанами¹⁰⁹.

При аналізі рівнів конфлікту В. В'ятрович опирається на висновки Я. Грицака: “У подіях на Волині навесні-влітку 1943 року маємо справу з кількома факторами: “макровоїною” між нацистською та советською державно-військовими над потугами, “мікровоїною” між польським, українським і советським підпіллям, мала громадянська війна між різними групами в українському підпіллі (як-от протистояння між бандерівцями, бульбашівцями і мельниківцями чи конкуренція за владу в ново повсталій УПА між галицькою і волинською групами), селянська війна за землю і, зрештою, елементарне бандитське шумовиння, котре паразитувало на війні й котрого було багато у волинських лісах. Для повної картини можна додати сюди також винищення нацистами волинських євреїв, яке хоч і не мало прямого впливу на різню 1943 року, але непрямо привело до страшного знецінення людського життя у свідомості багатьох волинян”¹¹⁰.

Особливо гострими у середовищі українських і польських істориків стали дискусії відносно Волинської трагедії 1943 р. після публікації книги В. і Є. Семашків.

Книга Владислава і Єви Семашків викликала неоднозначні відгуки серед українських, як частково і серед польських науковців. Якщо польські історики переважно захоплювалися обсягом виконаної роботи, називали її фундаментальною, то українські піддавали критичному аналізу, виявивши цілий ряд неточностей і перебільшень¹¹¹.

Водночас публікація В. і Є. Семашків зустріла підтримку польської громадськості, сприяння на урядовому рівні, що привело до активного роздмухування претензій до української сторони в здійсненні офіційного вибачення за “різню 1943 року”. З приводу ситуації, що склалася, професор Я. Дашкевич писав: “У 1993 р. Польща не почувалася настільки сильною, щоб вимагати від України “відзначення Волинської різни”. Не була сформована антиукраїнська коаліція для підтримки Польщі, розстановка сил в Україні залишалася невизначеною. У 2002-2003 рр. ситуація змінилася. Польщу підтримали німці й росіяни, бо самі спричинилися до дестабілізаційних процесів в Україні. Таким чином, річницю подій на Волині було використано не для вшанування пам'яті про померлих, а для політичного реваншу”¹¹².

Водночас з'явилися публікації, де польська сторона була представлена не лише в ролі “скривдженої” українцями. Дослідник І. Ільюшин зазначав, що польське підпілля на західноукраїнських землях не було якимось єдиним і цілісним організмом. Діяла конспіративна мережа АК, яка готувалася до здійснення плану “Буря”, і паралельно з нею існували бази самооборони, партизанські загони, які в один і той самий час в одному місці могли співпрацювати з німцями, угорцями або радянськими партизанами, а в іншому місці могли вести з ними боротьбу¹¹³.

Засадничою ідеєю для українських істориків, у трактуванні подій 1943 р. на Волині стала теза про “галицько-волинський вузол” українсько-польських суперечностей, який виник ще у попередні століття, який не розв'язала польська держава у міжвоєнному часі, а ще більше загострила його, в силу чого конфлікт між українцями і поляками в часи Другої світової війни трансформувався з етносоціального в етнополітичний¹¹⁴.

До сучасних документальних збірників присвячених національному руху післявоєнного часу, належить спільне видання Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Галузевого державного архіву Служби безпеки України “Радянські виборчі кампанії в Західній Україні (1946-1951 роки)”¹¹⁵, підготовлене львівською дослідницею О. Стасюк. Видання містить комплекс документів і матеріалів, які висвітлюють радянські виборчі кампанії у повоєнний час – 1946-1951 рр. у контексті організованого спротиву щодо їх проведення з боку ОУН і УПА, усього населення західноукраїнського регіону. Публікація цього збірника документів дозволить вивчити післявоєнну ситуацію протиборства радянських каральних органів із силами національного підпілля на основі висвітлення перебігу виборчих кампаній до Верховної Ради СРСР (1946, 1950), Верховної Ради УРСР (1947, 1951) та місцевих органів влади (1947, 1950). Документи переважно висвітлюють ситуацію у Львівській, Дрогобицькій, Станіславській та Тернопільській областях, де опір населення та національного підпілля щодо проведення виборчих кампаній радянськими чинниками був найсильнішим.

Особливе місце у сучасному вивченні процесів українсько-польських взаємин ХХ ст. зайняли міжнародні семінари “Україна – Польща: важкі питання” дослідників України та Польщі за ініціативи

Світового союзу воїнів Армії Крайової та Об'єднання українців Польщі. З українського боку координаторами проекту стали історики Волинського державного університету імені Лесі Українки. Науковим редактором видань виступив проф. М. Кучерепа. В межах “важких питань” обговорювалися найважливіші дискусійні проблеми українсько-польських відносин міжвоєнного часу; українсько-польський міжетнічний конфлікт в роки Другої світової війни; відносини українців і поляків повоєнного часу. Тобто свідомо було обрано ті питання, на які в українській і польській історичній науці існують власні усталені підходи й оцінки. В межах семінарів було запропоновано оригінальний підхід до висвітлення проблем: пропонувалося підготувати українській і польській стороні реферат на одну й ту ж тему; після виголошення рефератів та їх обговорення і дискусій українські і польські сторони приймали протокол узгоджень і розбіжностей з проблематики виголошених рефератів; дискусією завершувало спільне комюніке, де відображувались позиції сторін на ту чи іншу проблему.

У багатьох напрямках вдалося зблизити позиції сторін, зокрема на підставі відмови від виключно “національного” погляду на події, спроб ширшого тлумачення фактів, врахування інтересів обох національних рухів¹¹⁶.

Проект реалізовувався протягом тривалого часу й охоплював стан дослідження та наукові підходи до вивчення українсько-польських відносин в національних історіографіях України і Польщі у кінці ХХ ст. IX і X міжнародні семінари цього проекту (6-10 листопада 2001 р., Варшава) пройшли як спарені. У межах наукового форуму відбулася дискусія з теми Акція “Вісла” та виголошено доповіді, які головним чином торкалися питань історії українсько-польських відносин періоду Другої світової війни.

У дискусії щодо Акції “Вісла” на Варшавському семінарі професор С. Макаруч, відображаючи позицію українських істориків, зазначав, що операція “Вісла” була продовженням реалізації угоди від 9 вересня 1944 р. і проводилася за повної військової і політичної підтримки СРСР та його союзників. Вона завершувала переселенські процеси, задумані великими державами в ході Другої світової війни¹¹⁷. Позиція польських істориків з цієї проблеми була відмінною від української.

Водночас в українській історіографії депортаційні процеси розглядали у контексті нового етапу загострення україно-польських взаємин, чому сприяла евакуація українських родин із південно-східних повітів Польщі до УРСР, що здійснювалася у відповідності з підписаною 9 вересня 1944 р. угодою між урядом УРСР і ПКНВ. Від середини 1945 р. виселення українців набуло примусового характеру. Озброєні загони польського населення за участю формувань місцевої поліції (члени підпілля були як у складі перших, так і других) грабували та вбивали українців, намагаючись позбавити їх можливості вивезти з собою власне майно¹¹⁸.

Заключним етапом семінарів стали дві підсумкові доповіді із загальними оцінками проведених засідань: з українського боку В. Макара “Україна–Польща: важкі питання (спроби осмислення семінарів і опублікованих матеріалів)” і, відповідно, з польського боку М. Клімецького “Оцінка і висновки щодо виданих томів “Україна–Польща: важкі питання”. Серед українських істориків домінувала думка, що діяльність ОУН-УПА на теренах південно-східних повітів сучасної Польщі з 1939-1947 рр. однозначно засвідчила: український національно-визвольний рух на Лемківщині, Надсянні, Холмщині й Підляшші уможливила підтримка серед місцевого автохтонного українського населення¹¹⁹. Водночас утвердилася думка, що українські самооборонні структури у ході Другої світової війни відіграли важливу роль. Насамперед, вони поширювали серед населення визвольну ідею і були специфічною формою самоорганізації українського населення окупованих теренів¹²⁰.

Певним підсумком наукового форуму “Україна-Польща: важкі питання” прозвучали слова Л. Зашкільняка на XI Міжнародному семінарі істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни” (Варшава, 26-28 квітня 2005 р.), про те, що в польській історіографії майже незалежно від волі авторів помітна традиційна для державних народів недооцінка т. зв. молодих націй. В даному випадку – української, її згуртованості і самосвідомості. З іншого боку, в українській історіографії теж майже на рівні підсвідомості проявляються і реалізуються дві тенденції: нехтування національним чинником на користь соціального (це советська традиція) або надання національному факторові вирішального значення (це націоналістична традиція)¹²¹.

Сучасний етап дослідження проблем національно-визвольного руху періоду Другої світової війни нерозривно пов'язаний із процесами післявоєнного часу. Стержневою є проблема “другої радянзації”

у західних областях УРСР післявоєнного часу, яка передовсім пов'язана з утвердженням колгоспного ладу на селі.

Дослідник М. Сеньків твердить, що абсолютна більшість західноукраїнського селянства не підтримувала ідеї колгоспного ладу: місцеві селяни мали сильно розвинуту психологію власника, бо ще з кінця XIX ст. виїжджали за межі краю в пошуках кращої долі; ще свіжими були спомини про колективізацію на Західній Україні в довоєнний час, яка супроводжувалася масовим терором, депортацією населення до Сибіру, Казахстану та в інші віддалені райони СРСР; у 1946-1947 рр. Східна Україна переживала черговий голод і у пошуках харчів наддніпрянці з'являлись у Галичині, виступаючи мимохіть агітаторами проти колгоспного ладу; активну пропаганду проти колективізації вело підпілля ОУН-УПА, спираючись на підтримку населення¹²².

Принципово важливим для оцінки колективізації у західних областях України є висновок істориків О. Рубльова і Ю. Черченка, що в регіоні сталінському режиму не вдалося розколоти селянство за класовою ознакою, створити той актив, який здійснював свого часу колективізацію у східних районах України. На західноукраїнських землях не було такого соціального розшарування населення, як на Наддніпрянщині, тут бракувало заможного селянства. Проте й бідняки здебільшого опирались колективізації, а тому не вдалося створити бідняцьких організацій на зразок комнезамів та ін.¹²³

В історичній літературі зазначається і те, що з'явилося суттєве розходження між темпами колективізації та реалізацією комплексу завдань, спрямованих на організаційно-господарське зміцнення артілей. У час завершення колективізації у квітні 1950 р. на республіканському рівні було прийнято рішення про організаційну та технічну реконструкцію колгоспів західних областей. Ставилося завдання застосовувати такі методи організаційно-господарського зміцнення господарств, які були сформульовані у попередніх рішеннях загальносоюзних і загальнореспубліканських органів. Виняток робився лише для економічно слабких колгоспів гірських і передгірських районів, для яких визначалися дещо відмінні засоби¹²⁴.

Проведення колективізації в західних областях УРСР повинно було утвердити тоталітарну систему правління суспільством, а також підірвати соціально-економічну основу діяльності ОУН-УПА в регіоні. Ця проблема нині представлена значною кількістю видань.

Історик М. Сеньків стверджує, що загони УПА і підпілля ОУН чинили відчайдушний опір утвердженню колгоспного ладу і радянської влади в цілому. Протягом 1945 р., незважаючи на втрати – 9 тис. вбитих і близько 24 тис. полонених, – загони УПА здійснили понад 3 тис. збройних акцій. Тільки на Львівщині було вбито близько 5 тис. енкаведистів, бійців винищувальних частин, партійних, комсомольських і радянських функціонерів та інших вихідців зі східних теренів, що приїжджали утверджувати радянську владу на Західній Україні. По суті, у перші повоєнні роки ця влада функціонувала лише в містах і містечках, а села контролювало українське підпілля¹²⁵.

У післявоєнний час про ситуацію в СРСР заговорили і на Заході. Історик С. Кульчицький вважає, що першим проривом інформаційної блокади став 1955 р., коли з “Відкритого листа українських політичних в'язнів до Об'єднаних Націй”, підписаного ув'язненими мордовських спецтаборів, світ дізнався про становище в радянських концтаборах¹²⁶.

Дещо змінилася ситуація з ув'язненими українцями у післявоєнний час: держава амністувала після десятирічного ув'язнення засуджених за співробітництво з окупаційним режимом під час війни; до 1957 р. на Україну повернулися 65 534 оунівці, вояки УПА і “банд пособники”¹²⁷.

Як зазначає С. Кульчицький, реабілітації не підлягали колабораціоністи, активні діячі ОУН-УПА, жертви політичних репресій до 1934 р., а також усі репресовані під гаслом “українського буржуазного націоналізму”. І ще на один аспект вказує дослідник: держава не визнала себе винною у депортація селян під час масової колективізації, вибіркової депортації населення західних областей, депортації кримських татар, німців та інших етнічних груп з України¹²⁸.

У нових політичних реаліях післясталінського СРСР доповідь М. Хрущова на XX з'їзді КПРС справила значний вплив на мільйони радянських людей. У ній на незаперечних фактах доводилася відповідальність Й. Сталіна за трагедію перших років війни з гітлерівською Німеччиною, депортації цілих народів за звинуваченням у “співробітництві з ворогом”, масові репресії 1937-1938 рр. і післявоєнних років – “ленінградська справа”, “справа лікарів-вбивць” та ін.

Проте сучасні українські дослідники нині звертають увагу і на обмежений характер історичної доповіді Микити Хрущова. С. Кульчицький зазначає, що, незважаючи на інформаційну насиченість та емоційність, доповідь скоріше маскувала справжню картину недалекого минулого. У ній засуджувалися тільки зовнішні прояви тоталітаризму (“культ особи” і найбільш вражаючі випадки зловживання владою – масові репресії). Що ж до історії радянського суспільства, то вона, як і раніше, розглядалася крізь призму сталінського “Короткого курсу історії ВКП(б)”, а політика партії на всіх етапах “соціалістичного і комуністичного будівництва” визнавалася правильною¹²⁹.

Разом з тим, у сучасних роботах розвиток національно-визвольного руху в Західній Україні аналізується не лише у контексті спротиву радянській владі. Окремі дослідники вважають, що пріоритетними у формуванні визвольно-революційної стратегії українського підпілля у повоєнний період стали чинники міжнародного політичного життя. Ще на Другій конференції ОУН(б) у квітні 1942 р. була сформульована міжнародно-політична концепція, яка передбачала кардинальну перебудову європейського регіону та світу на засадах утворення незалежних національних держав в етнічних межах. У післявоєнний час вона набула нового сенсу, оскільки була, – на думку О. Стасюк, – реальною альтернативою політичному безсиллю країн так званої західної демократії¹³⁰.

Дослідниця стверджує, що основним інструментом здійснення концепції було оголошення антитоталітарних революцій народів Центрально-Східної Європи та Азії, для яких у повоєнний період з’явилося реальне підґрунтя. Поширення впливу СРСР у Європі та Азії після Другої світової війни неминуче мало викликати спротив поневолених більшовизмом європейських націй, стверджували українські націоналісти¹³¹.

Однак ці теоретичні положення націоналістів, як зазначають сучасні дослідники, не знайшли своєї практичної реалізації, бо наприкінці 1946 р. командуючий УПА Р. Шухевич отримав від УГВР директиву про докорінну реорганізацію повстанської армії. У зв’язку з тим, що надії повстанців на американсько-радянську війну не виправдалися, окремі частини армії демобілізувалися, а також частково відправлялися на Захід. У 1948 р. була проведена реорганізація підрозділів УПА – створювалися групи з 10-15 бійців та зменшувалася кількість збройних акцій¹³². Загалом намітилася тенденція до затухання національно-визвольної боротьби.

Певним чином доповнюють осмислення повоєнних процесів у західноукраїнському регіоні і праці, присвячені його “радянзації”.

Що ж до загальних оцінок діяльності радянських органів влади у регіоні, то переважна більшість дослідників підтверджують, що радянська влада в західних областях УРСР супроводжувалася командно-адміністративними методами, а представники влади вдавалися до примусу, погроз, залякування, шантажу, провокацій, депортацій у віддалені райони СРСР і навіть убивств¹³³.

Однак це зовсім не означає, що влада дотримувалася лише цієї лінії. Історик Ю. Киричук звернув увагу на доповідну записку до Президії ЦК КПРС з приводу ситуації у західних областях України, де причини незадовільної політичної ситуації вбачалися у наступному:

1) відсутності ефективних заходів з організаційно-господарського зміцнення колгоспів, які мають низькі прибутки, що, в свою чергу, знижує матеріальний добробут колгоспників і відштовхує від радянської влади;

2) брутальному викривленні ленінсько-сталінської національної політики, а саме, у складі керівництва дуже мало представників місцевого населення, і існує тотальне недовір’я до місцевої інтелігенції, особливо до старшої генерації, що винятково болісно сприймає населення, і недооцінка української мови, зокрема у навчальних закладах;

3) адмініструванні, свавіллі й беззаконні щодо місцевого населення з боку окремих працівників¹³⁴.

Суттєво доповнюють сучасний аналіз післявоєнної історії в західних областях УРСР вже згадувані нами публікації документів вчених Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України “Культурне життя в Україні. Західні землі (Т. I 1939–1953)” за редакцією Ю. Сливки та “Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади”¹³⁵. Роботи охоплюють оригінальні документи, значна частина з яких друкується вперше.

Післявоєнне становище інтелігенції та розвиток гуманітарної науки, передовсім у Львові, висвітлює наукова розвідка Я. Дашкевича “Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів”¹³⁶.

Вчений ув'язує унікальний місцевий матеріал із загальною політикою радянського керівництва у гуманітарній сфері, відношенням влади до корифеїв галицької науки – І. Крип'якевича, М. Возняка, М. Рудницького, М. Кордуби, О. Терлецького¹³⁷.

Радянський режим одним із найважливіших своїх завдань у боротьбі за вплив на західноукраїнське населення вважав встановлення над ним жорсткого ідеологічного контролю. Серйозним суперником у цьому плані виступала Греко-католицька церква. Не в змозі подолати її вплив на духовне життя краю ідеологічними засобами режим вдався до її фізичного знищення. Дана проблема знайшла відображення у роботах В. Сергійчука, М. Марущака та ін.¹³⁸

Аналіз суспільно-політичної обстановки у перші місяці після смерті Й. Сталіна ілюструє дослідження проф. Ю. Сливки, де висвітлюється завершальний етап діяльності Л. Берії у 1953 році – з часу смерті Й. Сталіна до арешту і страти Л. Берії. Цей період привертає увагу в контексті початку десталінізації тоталітарного режиму, а українські дослідники прагнуть докладніше з'ясувати мотиви і суть політичної програми дій Л. Берії, з позицій визначення українських перспектив та національного чинника¹³⁹.

Реалізація політичної програми Л. Берії в західних областях України зводилася до заборон проводити операції по ліквідації озброєних оунівців, а скеровувалася на проведення агентурно-оперативних заходів, які б забезпечували захоплення учасників озброєного підпілля тільки живими; припинення “опрацювання” уніатської церкви; набір в органи держбезпеки молодих людей української національності, для яких українська мова є рідною (від оперативних працівників вимагали бездоганного знання української мови); висування місцевих кадрів на керівні посади; розвиток національних традицій в галузі культури і мови (ввести у республіках власні ордени і нагороди) та ін. Усе це викликало пожвавлення всіх верств населення і особливо інтелігенції.

У дослідженні цитується фрагмент з виступу ректора Львівського державного університету ім. І. Франка Є. Лазаренка про історичне значення постанови ЦК КПРС: “...тут з цієї трибуни я вперше чую слова, які правильно малюють становище в західних областях України... Мені здається, що ці помилки є наслідком того, що обласний комітет партії забув основні принципи національної політики, а інколи політика, яка проводилася у Львівській області, була подібною до політики, яку проводять колонізатори”¹⁴⁰.

Ю. Сливка зазначає, що, вважаючи таку господарську і національно-політичну ситуацію вкрай небезпечною для зміцнення в Західній Україні радянської влади, Президія ЦК КПРС визнала незадовільним стан керівництва західними областями з боку ЦК КП України та Ради міністрів республіки. Тому було усунуто з поста першого секретаря ЦК КП України Л. Мельникова та рекомендовано на його місце О. Кириченка¹⁴¹ а на посаду першого заступника голови Ради міністрів О. Корнійчука¹⁴². Водночас дослідники Ю. Киричук та Ю. Сливка звернули увагу на виняткове значення західних областей України у реалізації програми Берії, про що засвідчують також його спроби змінити тактику боротьби з націоналістичним підпіллям, очолюваним ОУН: йшлося про перехід від репресивно-каральних методів до переважно пропагандистських засобів боротьби та пошуків шляхів примирення з владою. Саме в контексті цих підходів велися переговори із заарештованими – референтом служби безпеки ЗЧ ОУН М. Матвісіком та керівником розвідки ЗП Української Головної Визвольної Ради В. Охримовичем; йшлося також про можливі контакти з В. Куком – останнім головнокомандувачем УПА; за дорученням Л. Берії до Москви з гулагівських таборів привезли сестер С. Бандери, Президента УГВР К. Осьмака та Митрополита греко-католицької церкви Йосипа Сліпого. Однак після розстрілу Л. Берії це питання було відкинуто: митрополита відіслано до табору в Мордовії; К. Осьмака повернули до Володимирської в'язниці, а В. Охримовича – розстріляли¹⁴³.

Події, які відбувалися відразу після арешту Л. Берії, професор Ю. Сливка називає театром абсурду: з місць до обласних центрів і Києва надходила інформація про одностайну підтримку політики Л. Берії як вірного лєнінця, а газети та радіо вже гучно сповіщали про викриття і арешт запеклого ворога радянського народу, агента міжнародного імперіалізму; особи, які ще вчора оспівували Л. Берію за принципову і послідовну лєнінсько-сталінську національну політику комуністичної партії, вже таврували його як запеклого ворога лєнінсько-сталінської дружби народів. Ю. Сливка зазначає, що такий сценарій був розписаний зверху і що такою була жорстока дійсність тоталітарного суспільства¹⁴⁴.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Отже, сучасна історіографія українського національно-визвольного руху періоду Другої світової війни і післявоєнного часу визначається системним вивченням джерел, передовсім нових неопублікованих документальних комплексів, вивченням здобутків сучасної історіографії та їх сучасних історіософських інтерпретацій.

До новітніх здобутків історіографії національно-визвольного руху належать: вивчення формування ідейно-програмових засад українського визвольного руху 1920-1930-х рр. і дослідження антинімецького та антирадянського руху Опору в роки Другої світової війни; з'ясування в діяльності ОУН у загальноукраїнському контексті шляхів для залучення до національно-визвольної боротьби населення східноукраїнських земель; вивчення національного питання в програмі ОУН та необґрунтованість стереотипів про антисемітську спрямованість ідеології та діяльності українських націоналістів; з'ясування засад ОУН у сфері зовнішньої політики та діяльність закордонних частин ОУН у контексті протирадянського повстання; формування кадрів в ОУН і УПА; створення початків фінансової системи через функціонування “бофонів”; діяльність підпільних пропагандистських та пресових органів.

Підставовими засадами сучасної української історіографії національно-визвольного руху є його оцінки як руху державницького, який дає нам аргументи розглядати український підпільницький рух у Другій світовій війні і в повоєнний час, як рівнозначний із нашими сусідами, передовсім Польщею і СРСР чинник міжнародних відносин.

Здобутки сучасної національної історіографії дозволяють нам по-новому трактувати українсько-польський конфлікт періоду війни, що розглядається як продовження українсько-польської війни 1918-1919 рр., де міжнаціональне протистояння між нашими народами не зникло, а лише набирало різних форм у залежності від політичної ситуації чи кон'юнктури, яка складалася протягом 1920-1940-х рр.

Вивчення післявоєнного десятиріччя визначається передовсім працями про сутність сталінського режиму, окремими інтерпретаціями радянської політики у промисловому та аграрному секторах. Особливе місце в літературі знайшли процеси індустріалізації та колективізації в західних областях УРСР, нові факти та оцінки національно-визвольної боротьби на західноукраїнських землях¹⁴⁵.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

¹ Історія України: Нове бачення. У двох томах. / [під ред. В. А. Смолія; Т. 2 / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, В. М. Даниленко та ін.] – К. : Україна, 1996. – С. 3.

² Там само.

³ Історія України: Нове бачення. Т. 2. – С. 4.

⁴ Історія України: Нове бачення. Т. 2. – С. 4-5.

⁵ Історія України: Нове бачення. Т. 2. – С. 5.

⁶ Історія України: Нове бачення. Т. 2. – С. 5.

⁷ Історія України: Нове бачення. Т. 2. – С. 6-7.

⁸ Історія України: Нове бачення. Т. 2. – С. 8.

⁹ Історія України: Нове бачення. Т. 2. – С. 26.

¹⁰ Історія України: Нове бачення. Т. 2. – С. 34.

¹¹ Історія України: Нове бачення. Т. 2. – С. 34-35.

¹² Історія України: Нове бачення. Т. 2. – С. 35.

¹³ Історія України: Нове бачення. Т. 2. – С. 37.

¹⁴ Історія України: Нове бачення. Т. 2. – С. 51.

¹⁵ Історія України: Нове бачення. Т. 2. – С. 53-54.

¹⁶ Історія України: Нове бачення. Т. 2. – С. 58-59.

¹⁷ Історія України: Нове бачення. Т. 2. – С. 73.

¹⁸ Історія України: Нове бачення. Т. 2. – С. 77.

¹⁹ Історія України: Нове бачення. Т. 2. – С. 85-86.

²⁰ Історія України: Нове бачення. Т. 2. – С. 84.

²¹ Історія України: Нове бачення. Т. 2. – С. 100.

²² Історія України: Нове бачення. Т. 2. – С. 84.

²³ Кульчицький С. В. Історія і час: Роздуми історика / Кульчицький С. В. // Український історичний журнал. – 1992. – № 4. – С. 3-10. Див.: Верстюк В. Ф. Революція 1917-1921 рр. у різних форматах (горгаючи числа “Українського історичного журналу”). – Український історичний журнал. – 2017. – № 6. – С. 105-122.

- ²⁴ Верстюк В. Ф. Революція 1917-1921 рр. у різних форматах (горгаючи число Українського історичного журналу?). – 2017. – № 6. – С. 117-118.
- ²⁵ Гамрецький. До питання національно-визвольного руху на Україні в 1917 р. // Український журнал. – 1990. – № 12. – С. 60-72; Його ж. Універсали – визвольні віхи історії Центральної Ради (1917-1918 рр.) // Там само. – 1991. – № 8. – С. 24.
- ²⁶ Солдатенко В. Ф. До питання про початок громадянської війни на Україні / Солдатенко В. Ф. // Український історичний журнал...”. – 1993. – № 7. – С. 22; Його ж: Становлення української державності і проблема збройних сил (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С. 38-50; Його ж. Центральна Рада та українізація армії // Український історичний журнал. – 1992. – № 6. – С. 26-39.
- ²⁷ Кульчицький С. В. Центральна Рада. Утворення УНР / Кульчицький С. В. // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С. 71-88; № 6. – С. 73-94.; Його ж. Українська Держава часів гетьманщини // Український історичний журнал. – 1992. – № 7. – С. 60-79.
- ²⁸ Реєнт О. П. Ставлення пролетаріату України до Центральної Ради / Реєнт О. П. // Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С. 3-18.
- ²⁹ Верстюк В. Ф. Українська революція: доба Центральної Ради Верстюк В. Ф. // Український історичний журнал. – 1995. – № 2, С. 65-78; № 6. – С. 66-78; Його ж. М. С. Грушевський у перший період діяльності Центральної Ради // Український історичний журнал. – 1996. – № 5.
- ³⁰ Бойко О. Д. Проблеми історії Української революції (1917-1921 рр.) в “Українському історичному журналі Бойко О. Д. // Український історичний журнал. – 2007. – № – С. 82-92.
- ³¹ Карпенко О. Ю. До питання про характер революційного руху в Східній Галичині у 1918 р. / Карпенко О. Ю. // З історії західноукраїнських земель. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – С. 59-90.
- ³² Литвин М. Р. Українські січові стрільці / Литвин М. Р., Науменко К. Є. – К. : Знання, 1992. – 48 с.; Якимович Б. Генерал Мирон Тарнавський – життя і чин / Якимович Б. – Львів : Львівські новини, 1994. – 28 с.; Гордієнко В. Українська Галицька Армія / Гордієнко В. – Львів : Меморіал, 1991. – 112 с.
- ³³ Лилик С. Західноукраїнська Народна республіка (метод. реком. для вчителів історії і учнів шкіл та профтех-училищ) / Лилик С. – Львів : ЛОІУВ, 1990. – 40 с.; Литвин М. Р. Історія ЗУНР / Литвин М. Р., Науменко К. Є. – Львів : Інститут українознавства НАН України; Олір, 1995. – 368 с.; Макачук С. А. Українська республіка галичан / Макачук С. А. – Львів : Світ, 1997. – 192 с.
- ³⁴ Вівчаренко О. Західно-Українська Народна Республіка / Вівчаренко О., Тищик Б. – Коломия : Світ, 1993. – 113 с.; Тищик Б. Західно-Українська Народна Республіка (1918-1923). Історія держави і права / Тищик Б. – Львів : Тріада плюс, 2004. – 392 с.
- ³⁵ Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Уряди. Постаті / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; [Гол. ред. ради Я. Ісаєвич; упоряд. М. Литвин, І. Патер, І. Соляр]. – Львів, 2009. – 350 с.
- ³⁶ Дацків І. Б. Українська дипломатія (1917-1923 рр.) у контексті світової історії: монографія / Дацків І. Б. / Тернопіль : Крок, 2013. – 621 с.
- ³⁷ Бойчук А. Мої переживання під большевиками. 1939–1940 / Бойчук А. // На християнській ниві: Спомини. – Нью-Йорк, 1978; Західна Україна під большевиками ІХ. 1939–VI. 1941. Збірник за редакцією Мілени Рудницької. – Нью-Йорк, 1978; Німчук І. 595 днів советським в'язнем / Німчук І. – Торонто, 1950; Кедрин-Рудницький І. Життя – події – люди. Спомини і коментарі / Кедрин-Рудницький І. – Нью-Йорк. – 1976.
- ³⁸ Kosyk W. L'Allemagne national-socialiste et l'Ukraine. – Paris: Publications de l'Est Européen, 1986. – 665 p.
- ³⁹ Косик В. Україна під час Другої світової війни. 1938–1945 / Косик В. – Київ; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1992. – 730 с.
- ⁴⁰ Косик В. Розкол ОУН (1939–1940). Збірник документів / Косик В. – Львів, 1997.
- ⁴¹ Бар М. Війна втрачених надій: український самостійницький рух у 1939–1945 рр. / Бар М., Заленський А. // УІЖ. – 1992. – № 6. – С. 116-118.
- ⁴² Див.: Р. Лубківський. Лінія загального інтересу // Вільна Україна. – 1990. – 23 січ.; Панчук М.І. Возз'єднання: погляд крізь десятиліття / Панчук М.І. // Вільна Україна. 1991. – 18 січ.; Пробилов В. Осінь 1939-го // Політика і час / Пробилов В. – 1991. – № 15. – С. 75-85; Його ж: Воєнно-історический журнал. – 1990. – № 9. – С. 13-18; Ковалюк Р. Взгляд со стороны / Ковалюк Р., Ковалюк В. // Львовская правда. – 1990. – 18 сент.; Рифяк Р. Галичина: між двома війнами / Рифяк Р. / Ратуша. – 1992. – 8, 27 жовт., 7 лист.
- ⁴³ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. Т. І. – 1939-1945. – Львів, 1996. – С. 7.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ Луцький О. Політична еліта Західної України в період утвердження сталінського тоталітарного режиму (1939–1941 рр.) / Луцький О. // Національна еліта та інтелектуальний потенціал України. Тези доповідей міжнародної

- наукової конференції. – Львів, 1996; Сварник І. Маловідомі сторінки з історії Золотого вересня / Сварник І. // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 1. Т. 4. – К. : Наукова думка, 1992. – С. 401-418; Гринько О. Як нас возз'єднували / Гринько О. // За вільну Україну. – 1994. – 17 верес.
- ⁴⁷ Грицак Я. Історія нації: продовження схеми Грушевського / Грицак Я. // Михайло Грушевський і українська історична наука. – Львів, 1999. – С. 128.
- ⁴⁸ Брицький П. Україна у Другій світовій війні. 1939-1945 рр. / Брицький П. – Чернівці, 1995. – 114 с.; Ковалюк В. Західна Україна на початку Другої світової війни / Ковалюк В. // Укр. іст. журн. – 1991. – № 9. – С. 30-41; Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспект / Сливка Ю. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1997. – Вип. 3-4. – С. 3-31; Швагуляк М. “Українська карта”. Українське питання у міжнародній політиці напередодні та на початку Другої світової війни / Швагуляк М. // Дзвін. – 1990. – № 7. – С. 83-95; Руккас А. Польсько-радянський конфлікт на західно-українських землях (вересень-жовтень 1939 року): автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 1996.
- ⁴⁹ Див.: Кондратюк К. Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914-2009 рр.): навч. посібник. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – С. 99.
- ⁵⁰ Вісин В. Радянський режим у Волинській області (1930-1941 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. – Львів, 1997. – С. 10; Кондратюк К. Політичні, соціально-економічні та духовні аспекти “радянізації” західних областей України у 1939-1941 роках / Кондратюк К. // 1939 рік в історичній долі України і українців: Матеріали міжнар. наук. конф. 23-24 вересня 1999 р. – Львів, 2001. – С. 29
- ⁵¹ Особливе місце в сучасній історіографії проблеми займає книга М. Кучерепа та В. Вісина “Волинь: 1939-1941 рр.”, де на основі архівних документів і матеріалів, інших джерел висвітлюються процеси становлення і функціонування радянських адміністративних органів, соціально-економічних перетворень, зміни в галузі освіти, науки, культури та духовній сфері на території Волинської області у 1939-1941 рр. Значна увага приділена національно-визвольному рухові й опору радянській тоталітарній системі. В книзі також вміщено оригінальні документи, що розкривають суть сталінського режиму в краї // Кучерепа М. М., Вісин В. В. Волинь: 1939-1941 рр. Навчальний посібник. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 486 с. У монографії львівського історика І. Гаврилів “Західна Україна у 1921-1941 роках. Нарис історії боротьби за державність” початковому періоду Другої світової війни присвячено окремий розділ, який автор розглядає як етап спроби відновлення і утвердження Української держави // Гаврилів І. Західна Україна у 1921-1941 роках: нарис історії боротьби за державність: монографія / І. Гаврилів. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2012. – 472 с.
- ⁵² Гривул Т. “Процес 59-ти”: покоління борців та героїв: науково-популярне видання / Тарас Гривул, Ольга Осередчук; упоряд. архівних матеріалів: О. Осередчук, Т. Гривул, С. Вікарчук. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 232 с.
- ⁵³ Киричук Ю. Історія УПА / Киричук Ю. – Тернопіль, 1991; Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух / Баган О. – Дрогобич, 1994; Іванишин В. Нація, державність, націоналізм / Іванишин В. – Дрогобич, 1992; Зварич Р. Воля до справедливості. Філософічні основи українського націоналізму / Зварич Р. – Київ; Мюнхен, 1992; Дем'ян Г. Проти нацистських окупантів / Дем'ян Г. // Військо України. – 1993. – № 10. – С. 102-107; Його ж: Сколівщина у повстанському русі ОУН і УПА 1940-1960 років // Воля і Батьківщина. – 1996. – № 1. – С. 56-71; Його ж: Сколівщина у повстанському русі ОУН і УПА 1940-1960 років // Воля і Батьківщина. – 1996. – № 2. – С. 48-63; Його ж: Краєзнавче дослідження повстанського руху на Сколівщині // Державність. – 1991. – № 3. – С. 61-65; Його ж: Повстанська Голгофа // Хвилі Стрия. – Стрий, 1995. – С. 115-143; Сергійчук В. Радянські партизани про ОУН-УПА / Сергійчук В. // Самостійна Україна. – 1994. – Липень-вересень. – С. 15-20; Його ж: Діяльність оунівського підпілля на Сході України // Україна у Другій світовій війні. – Київ, 1995. – С. 193-196; Дуда А. Буковинський курінь в боях за українську державність / Дуда А., Старик В. – Чернівці, 1995.
- ⁵⁴ Коваль М. ОУН-УПА і “Третій рейх” / М. Коваль // Політика і час. – 1991. – № 6. – С. 18-24; Чайковський А. Невідома війна / А. Чайковський. – К. : Дніпро, 1994. – 204 с.
- ⁵⁵ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Косик В. - Париж; Нью-Йорк; Львів, 1992. – 730 с.
- ⁵⁶ Книш З. Декалог українського націоналіста / Книш З. // У 90-ліття Зиновія Книша. – Вінніпег, 1996. – С. 21-44; Його ж: Ярослав Барановський. – Париж, 1990
- ⁵⁷ Верига В. Втрати ОУН в часі Другої світової війни / Верига В. – Торонто, 1991; Його ж: Дорогами Другої світової війни. – Торонто, 1980.
- ⁵⁸ Потічний П. Політична думка українського підпілля. 1943-1951 / Потічний П. // Зустрічі. – 1991. – № 2. – С. 137-147.
- ⁵⁹ Колісник Р. Військова Управа та українська дивізія “Галичина” / Колісник Р. – Торонто, 1990.
- ⁶⁰ Лебедь М. УПА / Лебедь М. – Дрогобич, 1993.
- ⁶¹ Бедрій А. Борець і мученик за Україну – д-р Володимир Горбовий / Бедрій А. – Дрогобич, 1995.
- ⁶² Соловей Д. Голгота України. Частина 1. Московсько-большевицький окупаційний терор в УРСР між першою

і другою світовою війною / Соловей Д. – Репринтне вид. – Дрогобич: Видавнича фірма “Відродження”, 1993. – 288 с.

⁶³ Бандера С. Перспективи Української Революції: Репринтне вид. / Бандера С. – Дрогобич: Видавнича фірма “Відродження”, 1998. – 656 с.

⁶⁴ Мірчук П. Степан Бандера – символ революційної безкомпромісовості / Мірчук П. – Нью-Йорк; Торонто, 1961; Його ж: Нарис історії ОУН. – Т. 1; Його ж: За чистоту позицій українського визвольного руху. – Мюнхен, 1955; Його ж: революційний змаг за УССД: У 2 т. – Нью-Йорк; Торонто; Лондон, 1985-1987. – Т. 1-2; Його ж: Роман Шухевич. – Нью-Йорк; Торонто; Лондон, 1970; Шанковський Л. УПА на Підгаєччині // Підгаєцька земля / Шанковський Л. – Нью-Йорк; Торонто, 1980. – С. 229-229; Його ж: Дії УПА на Золочівщині // Золочівщина: її минуле і сучасне. – Нью-Йорк, 1982. – С. 540-544; Його ж: Українська повстанська армія // Історія українського війська. – Вінніпег, 1953. – С. 784-793.

⁶⁵ Мечник С. У боротьбі проти московської агентури / Мечник С. – Мюнхен, 1980; Його ж: Нескорені. – Лондон, 1965; Його ж: За нашу незалежність. – Мюнхен, 1990; Бедрій А. ОУН і УПА / Бедрій А. – Нью-Йорк; Лондон; Мюнхен; Торонто; 1983; Маркусь В. Українські політичні партії на еміграції в 1945-1955 роках / Маркусь В. // Сучасність. 1984. – Ч. 10. – С. 64-79; Його ж: Українські політичні партії на еміграції в 1945-1955 роках (II) // Сучасність. – 1984. – Ч. 12. – С. 66-81; Зелений В. Українське юнацтво у вирі Другої світової війни / Зелений В. – Торонто, 1965.

⁶⁶ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні / Білас І. – 1917-1953. – У 2-х кн. – К., 1994.

⁶⁷ Авторські висновки полягали також у тому, що у західному регіоні України шляхом масових арештів та фізичного винищення населення, а також примусового виселення радянські каральні органи очистили територію Західної України від небажаних тоталітарному режимові осіб, насамперед активних учасників національно-визвольного руху. Автор стверджує, що до кінця 1944 року в західних областях України було вбито 57,4 тис. осіб та виселено 4 744 родини, або 13 320 осіб, а в 1947 році кількість виселених відповідно становила 26 332 та 77 791 тис. – Див.: Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Кн. 1. – С. 270,284. Незважаючи на це, у західних областях України, збройний рух опору радянському тоталітарному режимові продовжувався аж до початку 50-х рр. – Див.: Кондратюк К. Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914-2009): навч. посібник // Кондратюк К., Сухий О. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – С. 135.

⁶⁸ Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга 1 / [упор. Я. Лялька, П. Максимчук, І. Патер та ін.]. – Львів: Просвіта, 1993. – 800 с.; Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга 2 / [упоряд. Я. Лялька, Р. Коритко, М. Онишкевич та ін.] – Львів: Галицька видавнича спілка, 1997. – 664 с.; Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. Т. 3.: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України. 1943-1959 / [упор. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко]. – Київ; Торонто: /б.в./, 2001. – 650 с.; Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. Т. 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ (1943-1959) / [упор. А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко]. Книга перша: 1943-1945. – Київ; Торонто: /б.в./, 2002. – 596 с.; Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. Т. 5: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ (1943-1959) / [упоряд. А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко]. – Книга друга: 1946-1947. – Київ; Торонто: /б.в./, 2002. – 572 с.; Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. Т. 6: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ (1943-1959) / [упоряд. А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко, К. Абрамова]. Книга третя: 1948. – Київ; Торонто: /б.в./, 2003. – 523 с.; Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. Т. 7.: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ (1943-1959) / [упоряд. М. Деркач, А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко]. Книга четверта: 1949-1959. – Київ, Торонто: /б.в./, 2003. – 716 с.

⁶⁹ Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944-1953 роках. Нові документи і матеріали / Сергійчук В. – К.: Дніпро, 1998. – 450 с.; Сергійчук В. Український здвиг: Закерзоння. 1939-1947 рр. / Сергійчук В. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2004. – 836 с.; Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939-1955 рр. / Сергійчук В. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 840 с.; Сергійчук В. Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941-1955 рр. / Сергійчук В. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 836 с.; Сергійчук В. Український здвиг: Поділля. 1939-1955 рр. / Сергійчук В. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 840 с.; Сергійчук В. Український здвиг: Прикарпаття, 1939-1955 рр. / Сергійчук В. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 840 с.

⁷⁰ Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали / [відп. ред. М. Кугутяк] (1939-1945). – Івано-Франківськ: КПФ “ЛІК”, 2009. Т. 2. Кн. 1. – 600 с.; Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали / [відп. ред. М. Кугутяк] (1945-1946). – Івано-Франківськ: КПФ “ЛІК”, 2010. – Т. 2. – Кн. 2. – 696 с.

⁷¹ Див.: Кондратюк К. Галичина і Волинь у роки Другої світової війни (1939-1945): Навч. посібник / К. Кондратюк. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – С. 9.

⁷² Кентій А. Нариси історії організації українських націоналістів у 1941-1942 рр. / А. Кентій. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – 195 с.; Його ж: Українська повстанська армія в 1942-1943 рр. / А. Кентій. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – 285 с.

⁷³ В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи / В'ятрович В. – Львів : Видавництво “МС”, 2006. – 144 с.

⁷⁴ Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939-1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси: монографія / Курилишин К. / НАН України. ЛННБ України ім. В. Стефаніка. Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Львів, 2010. – 328 с.

⁷⁵ Бацюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950) / Бацюрків Б. / [пер. з англ. Н. Кочан, за ред. О. Турія]. – Львів : Вид-во УКУ, 2005. – 268 с.

⁷⁶ Роман Шухевич: постать на тлі доби Воюючої України. – Тернопіль: Ідея і чин України, 2005. – 336 с. (збірник доповідей учасників конференції “Роман Шухевич: постать на тлі доби Воюючої України”, яка відбулася 28-29 вересня 2000 р. в Тернополі).

⁷⁷ У виданні вчених Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича використовується дефініція – “радянсько-німецька війна” розділ підготував К. Науменко – Див.: Історія України / [відп. ред. Ю. Сливка; керівник авт. кол. Ю. Зайцев]. – [Вид. 3-ге, перероб. і доп.] – Львів : Світ, 2002. – С. 315-340. Аналогічно подію називає львівський дослідник військової техніки А. Харук у розділі “Авіаційна промисловість України напередодні та на початку радянсько-німецької війни – мобілізація та евакуація”. – Див.: Харук А. Нарис історії авіаційної промисловості України (1910-ті – 1980-ті рр.) : монографія. – Львів : Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2010. – С. 153-166.

⁷⁸ У навчальному посібнику “Новітня історія України. 1914-2008 рр.”, підготовленому моїми колегами з кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка – К. К. Кондратюком, Г. А. Боднар, В. М. Качмарем, В. Є. Голубком вживається термін “Німецько-радянська війна”. – Див.: розділ “Початок німецько-радянської війни. Поразки Червоної армії та їх причини в 1941-1942 рр.” – автор К. К. Кондратюк: Новітня історія України. 1914-2008 рр.: навч. посіб. / К. К. Кондратюк, Г. А. Боднар, В. М. Качмар, В. Є. Голубко. – К. : Знання, 2001. – С. 211-223.

⁷⁹ Дослідники з Інституту історії України НАН України називають подію “Великою Вітчизняною війною”. – Див.: Історія України / [В. Верстюк, О. Горань, О. Гуржій та ін.: під ред. В. Смоля]. Вид. 3-є, доп. – К., 2002

⁸⁰ Див.: Сучасність. – Київ, 2001. – № 6. – С. 63-64; Кондратюк К., Сухий О. Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914-2009 рр.): навч. посібн. / Кондратюк К., Сухий О. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – С. 102-103.

⁸¹ Історія України: нове бачення: У 2 т. / [під ред. В. А. Смоля]. – К. : Україна, 1995. – С. 281-328.

⁸² Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти / Сливка Ю. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 3-4. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – С. 28-29.

⁸³ Див.: Турченко Ф. Г., Панченко П. П., Тимченко С. М. Новітня історія України (1939 – початок ХХІ ст.): підручник для 11-го кл. серед. загальноосв. навч. закл. – [вид. 5-те, доопрац. й допов.] – К. : Генеза, 2007. – С. 4, 68-69.

⁸⁴ Патриляк І. К. “Встань і борись! Слухай і вір...”: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939-1960 рр.): Монографія / Патриляк І. К. / Центр досліджень визвольного руху. – Львів : Часопис, 2012. – 592 с.

⁸⁵ Патриляк І. К. “Встань і борись! Слухай і вір...”: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939-1960 рр.): Монографія / Патриляк І. К. / Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Часопис, 2012. – С. 9.

⁸⁶ Стасюк О. Підпільні друкарні ОУН / Стасюк О. – (1941-1953 рр.) – Львів, 2011. – 296 с.

⁸⁷ Стасюк О. Підпільні друкарні ОУН / Стасюк О. – (1941-1953 рр.) – Львів, 2011. – 296 с.

⁸⁸ Грицьків Р. Історіографічне значення матеріалів міжнародних семінарів “Україна-Польща: важкі питання” у дослідженні історії Української повстанської армії періоду Другої світової війни / Грицьків Р. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху. Збірник 1. – Львів : Видавництво “МС”, 2003. – С. 201; Дашкевич Я. Р. Україна вчора і нині. Нариси, виступи, есе / Дашкевич Я. Р. – Київ, 1993. – С. 26-32; Кагуй П. Матеріали до історії УПА, ОУН у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України / Кагуй П. // Україна в минулому / [Ред. кол. Я. Дашкевич, М. Капраль, І. Скочиля С.] – К. ; Львів, 1993. – Вип. III. – С. 7-9.

⁸⁹ Інформативний блок складають повідомлення і рецензії: В. В'ятрович рец.: Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто-Львів. – Т. 41: Кирило Осьмак – Президент УГВР. Документи і матеріали. – 880 с. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2005. – Збірник 5. – С. 231-232; Косик В. Гарвард патронуює ненаукові методи історичного

дослідження / Косик В. // Український визвольний рух, Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2003. – Збірник 1. – С. 176-189.

⁹⁰ Грицьків Р. Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни / Грицьків Р. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху. – Львів, 2003. – Зошит 2. Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. – С. 148-170; Марчук І. – рец. Semaszko W., Semaszko E. Ludobojstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945. – Warszawa, 2000. Т. I. S. 1-1000; т. II. – S. 1001-1440 // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху. – Львів, 2003. – Зошит 2. Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. – С. 171-180; Р. Грицьків рец.: Волинь 1943. Боротьба за землю. – Квітень 2003. – № 28. – 339 с. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху. – Львів, 2003. – Зошит 2. Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. – С. 181-188; В. В'ятрович рец.: Волинь і Східна Галичина. 1943-1944. Путівник по польських та українських архівних джерелах. Варшава-Київ, 2003. Т. 1. – 288 с. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху. – Львів, 2003. – Зошит 2. Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. – С. 189-192.

⁹¹ Посівнич М. Формування військової доктрини ОУН / Посівнич М. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху. Збірник 1. – Львів: Видавництво “Мс”, 2003. – С. 34-44; Дарованець О. Організаційний стан та діяльність Луцького повіту ОУН в 1937-1938 роках / Дарованець О. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху. Збірник 1. – Львів: Видавництво “Мс”, 2003. – С. 45-56; Посівнич М. Ставлення ОУН до Польщі у міжвоєнний період / Посівнич М. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху. – Зошит 2. – Львів: Видавництво “Мс”, 2003. – С. 39-52; Дарованець О. Боротьба Організації Українських Націоналістів проти асиміляційно-репресивної політики польської влади щодо українців Волині (1929-1939) / Дарованець О. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху. Зошит 2. – Львів: Видавництво “Мс”, 2003. – С. 53-73; Дарованець О. Протимонопольна акція ОУН на Волині в міжвоєнний період / Дарованець О. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Збірник 5. – Львів, 2005. – С. 97-117; Деревінський В. Деякі аспекти ідейних засад ОУН 1920-1930-х рр. / Деревінський В. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Збірник 6. – Львів: Видавництво “Мс”, 2006. – С. 83-94; Кучерук О. Дмитро Андрієвський і процес підготовки Першого Конгресу Українських Націоналістів 1929 р. / Кучерук О. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Збірник 8. – Львів, 2006. – С. 75-101; Гаврилів І. Євген Коновалець і розкол в ОУН / Гаврилів І. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Збірник 8. – Львів, 2003. – С. 118-129; Посівнич М. Форми та методи агітаційно-пропагандистської діяльності ОУН у 1929-1939 рр. / Посівнич М. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Збірник 9. – Львів, 2007. – С. 61-78; В'ятрович В. До проблеми формування ідейно-програмових засад українського визвольного руху 1920-х-1950-х рр. / В'ятрович В. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Збірник 9. – Львів, 2007. – С. 125-137; Посівнич М. Військово-політична діяльність Романа Шухевича в УВО-ОУН у 1923-1938 рр. / Посівнич М. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Збірник 10: До 100-річчя від дня народження Романа Шухевича. – Львів, 2007. – С. 159-170; Пагіря О. Воєнно-політична діяльність ОУН у Закарпатті (1929-1939) / Пагіря О., Посівнич М. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Збірник 13. Львів, 2009. – С. 45-88; Посівнич М. Бойові акції ОУН в 1929-1939рр. / Посівнич М. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Збірник 14. Львів, 2010. – С. 33-56; Яців А. Харизма в ідеології Організації Українських Націоналістів (1920-1930-ті рр.) / Яців А. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Збірник 14. Львів, 2010. – С. 91-108; Зайцев О. “Інтегральний націоналізм” як теоретична модель для дослідження українського націоналістичного руху) / Зайцев О. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Збірник 15. Львів, 2011. – С. 5-26; Конюхов С. Особливості формування соціально-економічної програми Організації Українських Націоналістів у 1920-х-1930-х рр. / Конюхов С. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Збірник 16: До 120-ліття з дня народження Євгена Коновальця. Львів, 2011. – С. 141-149; Ткач Д. Соціальна проблематика на Першому конгресі українських націоналістів / Ткач Д. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Збірник 16: До 120-ліття з дня народження Євгена Коновальця. – Львів, 2011. – С. 150-161.

⁹² Деревінський В. Концепція ОУН фронту спільної боротьби поневолених народів / Деревінський В. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Збірник 4: Боротьба народів Центрально-Східної Європи проти тоталітарних режимів в ХХ столітті. – Львів, 2005. – С. 43-51.

⁹³ Стефанів В. Дискусія між Греко-Католицькою Церквою та Організацією Українських Націоналістів про актуальні проблеми розвитку українського суспільства в 1920-х-1930-х роках / Стефанів В. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Збірник 12. Львів, 2008. – С. 23-48; Стефанів В. Греко-Католицька Церква та її духовенство в українському визвольному русі міжвоєнного періоду. Український визвольний рух / Стефанів В. / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Збірник 14. Львів, 2010. – С. 57-72.

⁹⁴ Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху. Зошит 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. – Львів : Видавництво “МС”, 2003. – 194 с.

⁹⁵ Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Збірник 4: Боротьба народів Центрально-Східної Європи проти тоталітарних режимів в ХХ столітті. – Львів, 2005. – С. 272 с.

⁹⁶ Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Збірник 16: До 120-річчя від дня народження Євгена Коновальця. – Львів, 2011. – С. 320 с.

⁹⁷ Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху. Зошит 2. – Львів: Видавництво “МС”, 2003. – С. 53-73;

⁹⁸ Лехнюк О. Нововіднаєдені бофони УПА / Лехнюк О. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху. Збірник 1. – Львів, 2003. – С. 165-169.

⁹⁹ Сова А. Символіка українського пожежно-спортивного товариства “Січ”: генеза та історія// Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху. Збірник 1. – Львів, 2003. – С. 215-230; Сова А. Актуальні питання вивчення символіки українських молодіжних організацій Галичини кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. / Сова А. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху. Збірник 9. – Львів, 2007. – С. 157-180; А. Сова рец.: Слободянюк М. Військова символіка України: Відродження з попелу / Слободянюк М. – Накладом автора, 2005. – 144 с. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Збірник 6. – Львів: Видавництво “МС”, 2003. – С. 255-256; Манзуренко В. Лицарі срібного хреста заслуги / Манзуренко В. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Збірник 8. – Львів, 2006. – С. 277-302; Манзуренко В. Лицарі найвищих бойових нагород УПА в наказах ГВШ / Манзуренко В. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Збірник 7. – Львів: Видавництво “МС”, 2006. – С. 267-288; Манзуренко В. Роль Романа Шухевича у створенні нагородної системи УПА / Манзуренко В. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Збірник 10: До 100-річчя від дня народження Романа Шухевича. – Львів, 2007. – С. 313-322; Манзуренко В. Пам'ятна відзнака “Рейд УПА в Румунію 1949-2009” Український визвольний рух / Манзуренко В. / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Збірник 14. – Львів, 2010. – С. 213-218; Манзуренко В. Пам'ятна відзнака “Рушрі 1945-2010” Український визвольний рух / Манзуренко В. / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Збірник 15. – Львів, 2011. – С. 331-338.

¹⁰⁰ В'ятрович В. Рейд українських повстанців на Прибалтику / В'ятрович В. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху. Збірник 1. – Львів: Видавництво “МС”, 2003. – С. 144-150.

¹⁰¹ Посівнич М. Деякі аспекти діяльності Організації Українських Націоналістів на Далекому Сході / Посівнич М. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2005. Збірник 5. – С. 118-130; Щур Ю. Діяльність підпілля Організації Українських Націоналістів на території Мелітопольського району Запорізької області / Щур Ю. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2006. – Збірник 8. – С. 153-163; Пагіря О. Воєнно-політична діяльність ОУН у Закарпатті (1929-1939) / Пагіря О., Посівнич М. // Український визвольний рух. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – Збірник 13. – С. 45-88; Вовк О. Короткий нарис діяльності УПА та її запілля на ПЗУЗ і в прилеглих регіонах у 1943-1946 рр. / Вовк О. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2006. – Збірник 8. – С. 164-224.

¹⁰² Мороз В. Перемиська Воєнна округу УПА “Сян”(1944р.) / Мороз В. // Український визвольний рух. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2012. – Збірник 17. – С. 259-335.

¹⁰³ Пагіря О. Відносини між українським визвольним рухом та угорською армією в Галичині в першій половині 1944 року / Пагіря О. // Український визвольний рух. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,

Центр досліджень визвольного руху, 2008. – Збірник 12. – С. 74-116; Пагіря О. Переговори між представниками Організації Українських Націоналістів (ОУН(б)) та військово-політичними колами Румунії у 1943-1944 роках / Пагіря О. //Український визвольний рух. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2010. – Збірник 14. – С. 145-182.

¹⁰⁴ Сич О. Закордонний Центр ОУН (лютий 1945-лютий 1946 рр.) //Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів: Видавництво “МС”, 2006. – Збірник 7. – С. 243-266; Сич О. Військова політика Закордонних Частин ОУН в умовах розгортання “холодної війни” (1945-1950-ті рр.) / Сич О. //Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2007. – Збірник 9. – С. 79-114.

¹⁰⁵ Зайцев О. “Інтегральний націоналізм” як теоретична модель для дослідження українського націоналістичного руху / Зайцев О. // Український визвольний рух. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2011. – Збірник 15. – С. 5-26; Яців А. Харизма в ідеології Організації Українських Націоналістів (1920-1930-ті рр.) / Яців А. // Український визвольний рух. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2010. – Збірник 14. – С. 91-108.

¹⁰⁶ Ткач Д. Соціальна проблематика на Першому Конгресі українських націоналістів / Ткач Д. // Український визвольний рух. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2011. – Збірник 16: До 120-ліття з дня народження Євгена Коновальця. – С. 150-161; Стародубець Г. Суспільно-політичні чинники формування морально-психологічного клімату у повстанському заплілі(1944-1945) / Стародубець Г. // Український визвольний рух. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2007. – Збірник 11. – С. 119-137.

¹⁰⁷ Див.: Лисенко О. Є. Дослідження історії Другої світової війни в сучасній Україні: основні тенденції та перспективи // Укр. іст. журн. – 2011. – № 4. – С. 194; Веденєєв Д. В. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій / Веденєєв Д. В., Лисенко О. Є. // Укр. іст. журн. – 2010. – № 3. – С. 29; Лисенко О. Проблематика Другої світової війни у сучасних вітчизняних військово-історичних дослідженнях / Лисенко О., Грицак В. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – № 15. – С. 245.

*Не випадково професор Л. Зашкільняк рецензію на це видання подав під такою назвою: “В українсько-польській дискусії з'явився серйозний аргумент.”//Див. Зашкільняк Л. В українсько-польській дискусії з'явився серйозний аргумент. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА. У 2 т. / [відп. ред. та упоряд. В. В'ятрович]. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, Львівський національний університет імені Івана Франка, 2011. – 1368 С. ; В'ятрович В. Друга польсько-українська війна 1942-1947 / В'ятрович В. – К. : Видавничий дім Києво-Могилянська академія; Центр досліджень визвольного руху, 2011. – 288 с. // Український визвольний рух. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2012. – Збірник 17. – С. 381-385.

*В. В'ятрович стверджує, що перші публікації документів щодо Другої польсько-української війни з'явилися у середовищах ветеранів ще в комуністичні часи за межами залізної завіси. У Лондоні опубліковано фундаментальний 6-томний збірник “АПУ документах”, у Торонто започатковано багатотомну серію “Літопис Української Повстанської Армії”. Фундаментальним виданням, безпосередньо присвяченим цій війні, став збірник документів “Поляки і українці між двома тоталітарними режимами” (Див.: Поляки і українці між двома тоталітарними системами. 1942-1945. – Варшава-Київ, 2005. – Т. 1-2), підготовлений спільною польсько-українською робочою групою в рамках документальної серії “Польща і Україна в 1930-1940 роках ХХ століття” // Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / [відп. ред. та упоряд. В. М. В'ятрович]. – Т. 1 Війна під час війни. 1942-1945. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. – С. 25.

¹⁰⁹ Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / [відп. ред. та упоряд. В. М. В'ятрович]. – Т.1 війна під час війни. 1942-1945. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2011. – С. 34.

¹¹⁰ Грицак Я. Наше і дуже наше горе / Грицак Я. // Критика. – 2003. – № 7-8. // Цит. за Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / [відп. ред. та упоряд. В. М. В'ятрович]. – Т. 1 Війна під час війни. 1942-1945. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2011. – С. 35.

¹¹¹ Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / [відп. ред. та упоряд. В. М. В'ятрович]. – Т.1 війна під час війни. 1942-1945. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2011. – С. 23.

¹¹² Дашкевич Я. Третій фронт у міжнародній грі в минулому і тепер / Дашкевич Я. //Український визвольний рух. Зошит 2. Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. – Львів : Вид-во “Мс”, 2003. – С. 143 (С. 138-147).

- ¹¹³ Ільющин І. Польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни / Ільющин І. // Україна-Польща: важкі питання. Матеріали II Міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини в 1918-1947 роках”. Варшава, 22-24 травня 1997 / [відп. ред. Микола Кучерепа]. – Варшава : “Tuzsa”, 1998. – С. 171.
- ¹¹⁴ Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століття. / Гудь Б. – Львів, 2006. – С. 334-335.
- ¹¹⁵ Радянські виборчі кампанії в Західній Україні (1946-1951 рр.). Збірник документів і матеріалів / [упор. і відп. ред. О. Й. Стасюк]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2011. – 776 с. (Серія “Український визвольний рух у XX столітті).
- ¹¹⁶ Див.: Голубко В. Проблеми історії України другої половини XX століття / Голубко В. // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. Колективна монографія за редакцією Леоніда Зашкільняка. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2004. – С. 195.
- ¹¹⁷ Україна-Польща: важкі питання. Т. 9 Матеріали IX і X міжнародних наукових семінарів “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. Варшава, 6-10 листопада 2001 р. / [наук. ред. М. М. Кучерепа]. – Луцьк : ВМА “Терен”, 2004. – С. 31.
- ¹¹⁸ Ільющин І. Польське підпілля в південно-східних повітах сучасної Польщі у 1939-1947 роках / Ільющин І. // Україна-Польща: важкі питання. Т. 7. Матеріали VII Міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини в під час Другої світової війни”. Луцьк, 24-26 травня 2000 року / Відповід. ред. Микола Кучерепа. – Луцьк, Волинська обл. друк., 2008. – С. 54.
- ¹¹⁹ Сергійчук В. Діяльність ОУН-УПА у південно-східних повітах сучасної Польщі в 1939-1947 роках / Сергійчук В. // Україна-Польща: важкі питання : матеріали VII Міжнародного наукового семінару “Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни”, 24-26 травня 2000 р. Луцьк. Т. 7 / [наук. і заг. ред. М. М. Кучерепа]. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2008. – С. 152 (С. 127-154).
- ¹²⁰ Бондаренко К. Діяльність українських загонів самооборони на Волині, Буковині та у Галичині в роки Другої світової війни / Бондаренко К. // Україна-Польща: важкі питання. Том 3. Матеріали III Міжнародного семінару істориків “Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни”. Луцьк, 20-22 травня 1998 року / [відповід. ред. Микола Кучерепа]. – Варшава: “Tuzsa”, 1998. – С. 29.
- ¹²¹ Україна-Польща: важкі питання. Т. 9 Матеріали IX і X міжнародних наукових семінарів “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. Варшава, 6-10 листопада 2001 р. / [наук. ред. М. М. Кучерепа]. – Луцьк : ВМА “Терен”, 2004. – С. 13.
- ¹²² Сеньків М. Західноукраїнське село: насильницька колективізація 1940-х років / Сеньків М. // Україна: культура спадщини, національна свідомість, державність. Збірник на пошану професора Юрія Сливки. – Вип. 7. 2000. – С. 488-489.
- ¹²³ Рубльов О. С. Згадка про сумні роковини / Рубльов О. С., Черченко Ю. А. – К. : Інститут історії АН УРСР, 1990. – С. 9.
- ¹²⁴ Когут П. В. Запровадження колгоспної системи в західних областях України (1944–1953 рр.) / Когут П. В. автореф. дис. канд. іст. наук. – Львів, 2000. – С. 16-17; Гаврилюк О. Н. Радянська економічна і духовна життя західноукраїнського села другої половини 40–50-х років (на матеріалах Волинської, Рівненської та Львівської областей) / Гаврилюк О. Н.: автореф. дис. канд. іст. наук. – Чернівці, 1996.
- ¹²⁵ Див. Сеньків М. Західноукраїнське село: насильницька колективізація – 40-і – початок 50-х рр. XX ст. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. – С. 489.
- ¹²⁶ Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956–1964) / Кульчицький С. В. // Укр. іст. журн. – 1998. – № 2. – С. 107.
- ¹²⁷ Там само. – С. 108.
- ¹²⁸ Там само. – С. 108.
- ¹²⁹ Див.: Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956–1964)... С. 107.
- ¹³⁰ Стасюк О. Ідейно-політична стратегія ОУН(б) повоєнного періоду / Стасюк О. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2006. – Збірник 8. – С. 254-255.
- ¹³¹ Там само. – С. 255.
- ¹³² Сеньків М. Західноукраїнське село: насильницька колективізація – 40-і початок 50-х рр. XX ст. – С. 490.
- ¹³³ Кентій А. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні 1946–1956 рр. / Кентій А. – К., 1999; Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові документи і матеріали / Сергійчук В. – К., 1998; Іщук О. Діяльність молодіжних структур ОУН у повоєнні роки (1945–1948 рр.): деякі аспекти проблеми / Іщук О., Ніколаєва Н. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів : Вид-во “Мс”, 2006. – Збірник 7. – С. 232-242; Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні і національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії / Русначенко А. – К., 2002. – 301 с.

¹³⁴ Див.: Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика / Киричук Ю. – Львів: Добра справа, 2003. – С. 301.

¹³⁵ Культурне життя в Україні. Західні землі. / [за ред. Ю. Сливки]. – Т. I. 1939-1953. – Львів, 1994; Т. II. – Львів, 1996. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. – У трьох томах. Т. I. 1939-1945. – Львів, 1996.

¹³⁶ Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів / Дашкевич Я. // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали конференції. / [за редакцією Я. Грицака, Я. Дашкевича]. – Львів : Інститут історичних досліджень Львівського державного університету імені Івана Франка; Інститут української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського НАН України, Львівське відділення. 1999. – С. 226-266.

¹³⁷ Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів / Дашкевич Я. // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали конференції. / [за редакцією Я. Грицака, Я. Дашкевича]. – Львів : Інститут історичних досліджень Львівського державного університету імені Івана Франка; Інститут української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського НАН України, Львівське відділення, 1999. – С. 226-266

¹³⁸ Сергійчук В. Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / Сергійчук В. – К., 2001. – 493 с.; Марущак М. Ліквідація УГКЦ – ідеологічна диверсія Москви проти визвольного руху на західноукраїнських землях / Марущак М. // Державність. – К., 1992. – № 4. – С. 30-34; Боцюрків Б. Українська Греко-католицька церква в катакомбах (1946–1989) / Боцюрків Б. // Ковчег. Збірник статей з церковної історії. – Ч. I. – Львів, 1993. – С. 123-164. Репресована церква (Про трагічну долю Української греко-католицької церкви). – Дрогобич, 1994. – 526 с.

¹³⁹ Ю. Сливка подає короткий національну бібліографію питання: Ведінєв Д., Шаповал Ю. Чи був Лаврентій Берія українським націоналістом? // Дзеркало тижня. – 2001. – 7-13 липня; Шаповал Ю. Війна після війни // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 3. – Київ; Торонто, 2001; Його ж: “Українці з радісним вигуком кинулись до мене.” Як 50 років тому Лаврентій Берія розігрував “українську карту” // День. – 2003. – 20 червня; Баран В. Україна: Новітня історія (1945-1991 рр). – Львів, 2003. – Див.: Сливка Ю. Лаврентій Берія і Україна. 1953 рік / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів : Галицька видавнича спілка, 2005. – С. 3.

¹⁴⁰ Цит. за: Сливка Ю. Лаврентій Берія і Україна. 1953 рік. – С. 46

¹⁴¹ Окремі дослідники вважають, що усунення з посади першого секретаря ЦК КПУ Л. Мельникова, якого звинувачували у русифікаторстві західних областей УРСР, і призначення на цю посаду українця О. Кириченка не слід ув'язувати із змінами в національно-культурній сфері. Підтвердженнями цьому може бути ставлення О. Кириченка у приватних бесідах до Київського університету, як до “розсадника націоналістів”, образливі висловлювання на адресу окремих професорів. Хоча одночасно він і займався реабілітацією репресованих в Україні, багато їздив по республіці, вникаючи в життя трудових колективів, колгоспів та підприємств // Табачник Д. В., Шаповал Ю. І., Кириченко О. І.: Історія однієї політичної долі. – Укр. іст. журн. – 1990. – № 5. – С. 87-97.

¹⁴² Цит. за: Сливка Ю. Лаврентій Берія і Україна. 1953 рік ... – С. 38.

¹⁴³ Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років ХХ ст.: ідеологія та практика... – С. 301; Сливка Ю. Лаврентій Берія і Україна. 1953 рік ... – С. 40.

¹⁴⁴ Сливка Ю. Лаврентій Берія і Україна. 1953 рік ... – С. 50.